

DIŞ TİCARET İLE EKONOMİK BÜYÜME
ARASINDAKİ İLİŞKİ: AFGANİSTAN ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Muhammad Akbar FARAHMAND

Eskişehir 2019

DIŞ TİCARET İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ
“AFGANİSTAN ÖRNEĞİ”

Muhammad Akbar FARAHMAND

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Doç. Dr. Ethem ESEN

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Eskişehir 2019

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Muhammad Akbar FARAHMAND'ın "Dış Ticaret ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Afganistan Örneği" başlıklı tezi **12 Aralık 2019** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan **İktisat Anabilim Dalı** nda, **yüksek lisans tezi** olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : Doç. Dr. Ethem ESEN

Üye :Doç. Dr. Selim YILDIRIM

Üye :Dr.Öğr.Üyesi Mehmet ŞENGÜR

İmza

Prof. Dr.Bülent GÜNŞOY
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler
Enstitüsü (Ens.Müdürü)

ÖZET

DIŞ TİCARET İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: AFGANİSTAN ÖRNEĞİ

Muhammad Akbar FARAHMAND

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2019

Danışman: Doç. Dr. Ethem ESEN

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, Merkantilizm döneminden itibaren iktisatçılar tarafından tartışılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde yaratabileceği etki teorik tartışmaların yanında, ampirik çalışmalarda da incelenmeye başlanmıştır. Bu çalışmada, 1980-2017 yılları arasındaki dönemde Afganistan için dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu amaçla yapılan birim kök testlerinde, her üç değişken birinci derecede durağanlık koşulunu sağladığı için eşbütünleşme testi yapılmıştır. Eşbütünleşme testinin sonucunda, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Bu durum, her üç değişkenin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. Daha sonra, değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve varlığını belirlemek amacıyla Granger nedensellik testi yapılmıştır. Uygulanan Granger nedensellik testinin sonuçlarına göre, ihracattan ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden ihracata doğru çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bununla birlikte, ithalattan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuş, ancak ithalat ve ihracat arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi saptanmamıştır.

Anahtar Sözcükler: Dış ticaret, Ekonomik Büyüme, İhracat, İthalat, Eşbütünleşme, Granger nedensellik

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN TRADE AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF AFGHANISTAN

Muhammad Akbar FARAHMAND

Department of Economics

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, 2019

Supervisor: Doç. Dr. Ethem ESEN

The effect of foreign trade on economic growth has been discussed by economists since Mercantilism. However, after the Second World War, in addition to theoretical discussions, the potential impact of foreign trade on economic growth has also started to be examined in empirical studies. In this study, the relationship between foreign trade and economic growth for Afghanistan in the period between 1980 and 2017 was examined. For this purpose, since in the unit root tests, all three variables provided the first order stationary condition, cointegration test was performed. In the analysis, at least one cointegrated relationship was determined. This shows that all three variables move together in the long term. Then, the Granger causality test was conducted to determine the direction and presence of the relationship between the variables. According to the results of the Granger causality test, a two-way causality relationship was found from exports to economic growth and from economic growth to exports. However, there was a one-way causality relationship from imports to economic growth, but no causality relationship between imports and exports.

Keywords: Foreign Trade, Economic Growth, Export, Import, Cointegration, Granger Causality

ÖNSÖZ

İktisat literatüründe tartışma yaratan konulardan biri, ekonomik büyüme ve dış ticaret kavramlarıdır. Ekonomik büyüme ve dış ticaret dünyadaki tüm ülkelerin en önemli makroekonomik hedefleri arasında yer almaktadır. Dış ticaret kavramı, ithalat ve ihracattan oluştuğu gibi ekonomik büyümenin motoru olarak düşünülmektedir. Bu nedenle ülkeler kendi ekonomik ve siyasi durumlarına göre düzenlenmiş ekonomik politikalar ile diğer ülkelerle ticari ilişkilerde bulunmaktadır. Genel olarak Afganistan ekonomisiyle ilgili az sayıda çalışmalar bulunduğu için, bu tez çalışmasında Afganistan ekonomisinin büyüme, ithalat ve ihracat değişkenleri kullanılarak araştırma yapılmıştır.

Bu çalışma konusunun belirlenmesi, tasarlanması ve yürütülmesi aşamalarında bilgileriyle ve tecrübeleriyle beni aydınlatan, yaptığım çalışma da sürekli desteğini ve manevi katkılarını esirgemeyen sayın danışman hocam Doç. Dr. Ethem ESEN'e sonsuz şükranlarımı borç bilirim. Hayatım boyunca daima dağ gibi arkamda duran ve maddi-manevi destekleyen değerli aileme de teşekkür ederek sevgi ve saygılarımı sunarım.

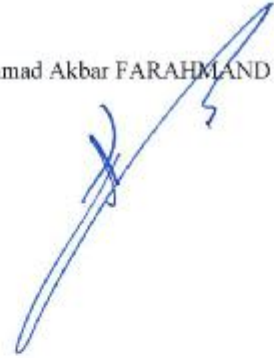
Muhammad Akbar FARAHMAND

12/12/2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Muhammad Akbar FARAHMAND

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLolar LİSTESİ.....	X
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
1. GİRİŞ	1
2. DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE EKONOMİK BÜYÜME TEORİLERİ.....	3
2.1. Dış Ticaretin Tanımı ve Kapsamı.....	3
2.1.1. İhracatın tanımı ve türleri.....	5
2.1.2. İthalatın tanımı ve türleri.....	9
2.2. Dış Ticaret Politikası.....	9
2.2.1. Dış ticaret politikasının amaçları.....	10
2.2.2. Dış ticaret politikasının araçları.....	100
2.3. Ekonomik Büyüme Kavramı ve Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri.....	102
2.3.1. Ekonomik büyümenin tanımı.....	122
2.3.2. Ekonomik büyümenin belirleyicileri.....	123
2.3.2.1. İşgücü.....	133
2.3.2.2. Sermaye birikimi	134
2.3.2.3. Doğal kaynaklar.....	144
2.3.2.4. Teknoloji	155

2.4. Ekonomik Büyüme Teorileri	166
2.4.1. Merkantilist büyüme teorisi	166
2.4.2. Fizyokratların büyüme teorisi.....	167
2.4.3. Klasik büyüme teorisi.....	18
2.4.3.1. Adam Smith'in büyüme teorisi.....	19
2.4.3.2. David Ricardo'nun büyüme teorisi.....	20
2.4.3.3. Thomas Robert Malthus'un büyüme teorisi.....	22
2.5. Keynesyen Büyüme Teorisi.....	24
2.6. Neo-Klasik Büyüme Teorisi	25
2.7. İçsel Büyüme Teorisi.....	27
3. AFGANİSTAN EKONOMİSİNDE EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET.....	30
3.1. Afganistan'ın Tarihsel Gelişimi	30
3.2. 2001 Yılı Öncesi Dönemde Afganistan'ın Dış Ticareti ve Ekonomik Büyümesi.....	32
3.3. 2001 Yılı sonrası Dönemde Afganistan Ekonomisinin Genel Görünümü	41
3.3.1. Tarım.....	41
3.3.2. Sanayi	42
3.3.3. Hizmetler	43
3.3.4. Ekonomik Büyüme Performansı.....	44
3.3.5. Dış Ticaretin Gelişimi.....	45
4. AFGANİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ.....	52
4.1. Literatür	52
4.2. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem.....	55
4.2.1. Veri seti	55
4.2.2. Verilerinin grafik incelemesi.....	56
4.2.3. Birim kök testleri	58
4.3. Eşbütünleşme.....	63
4.3.1. Engle-Granger (EG) Yöntemi.....	63
4.3.2. Johansen Yöntemi	64

4.4. Vektör Hata Düzeltme Modelinin Tahmini.....	66
4.5. Granger Nedensellik Testi	66
4.6. Etki-Tepki Analizi	70
4.7. Varyans Ayrıştırması.....	71
4.8. Sonuç.....	74
KAYNAKÇA	78

ÖZGEÇMİŞ

TABLolar LİSTESİ

Tablo 3.1. Afganistan'ın 1939-1948 Yılları Arasında Dış Ticareti (Milyon \$) .34	
Tablo 3.2. Afganistan'ın 1957-1962 Yılları Arasında Dış Ticareti (Milyon \$) .34	
Tablo 3.3. 1956-1962 Yılları Arasında Afganistan'ın İhracat Yaptığı Ülkeler (yüzde olarak).....36	
Tablo 3.4. Afganistan'ın 1960-1978 Yılları Arasında Büyüme Göstergeleri 1960-1978.....37	
Tablo 3.5. Afganistan'ın 1977-1988 Yılları Arasında Doğal Gaz Satışı ve Alınan Dış yardımlar.....38	
Tablo 3.6. Afganistan'ın Büyüme Göstergeleri.....44	
Tablo 3.7. Afganistan'ın 2002-2017 Yılları Arasında Dış Ticareti (Milyon\$) ..47	
Tablo 3.8. Afganistan Tarafından İthal Edilen Başlıca Ürünler 2010-20016 Yılları Arasında (Bin\$) 49	
Tablo 3.9. Afganistan'ın 2012-2017 Yılları Arasında En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (Bin \$).....50	
Tablo 3.10. Afganistan'ın 2012-2017 Yılları Arasında En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon \$) 51	
Tablo 4.1. İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyle ilgili çalışmalar 53	
Tablo 4.2. GSYH, İhracat ve İthalat Değişkenlerinin ADF Birim Kök Testi....62	
Tablo 4.3. Phillips-Perron (PP) Testi.....63	
Tablo 4.4. Gecikme Uzunlukları 64	
Tablo 4.5. Johansen Eşbütünleşme Testi sonuçları.....65	
Tablo 4.6. Granger Nedensellik Testi sonuçları 68	
Tablo 4.7. Değişkenlerin Nedensellik Yönleri 69	
Tablo 4.8. Modeldeki Değişkenlerin Varyans Ayrıştırılmaları.....72	

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri	13
Şekil 3.1. Afganistan'ın 1980-2001 Yılları Arası Dış Ticareti (milyon \$).....	40
Şekil 3.2. Afganistan'ın 1980-2001 Yılları Arasında GSYH'si (2010 sabit fiyatlarıyla, milyar \$).....	41
Şekil 3.3. Afganistan'ın GSYH 'sinin Sektörlere Göre Dağılımı (yüzde olarak)	44
Şekil 3.4. Afganistan'ın Dış Ticareti 2002-2017 Yılları Arasında	46
Şekil 3.5. Afganistan ihracatında 2010-2016 Yılları Arasında Rol Alan Başlıca Ürünlerin Yüzdelik Payı	48
Şekil 4.1. LGDP Verisinin Zamana Karşı Grafiği	56
Şekil 4.2. LEXPORT Verisinin Zamana Karşı Grafiği	57
Şekil 4.3. LİMPORT Verisinin Zamana Karşı Grafiği.....	57
Şekil 4.4. GSYH, İhracat ve İthalat Değişkenlerinin Durağanlık Grafiği	58
Şekil 4.5. Değişkenler için Etki-Tepki Grafiği	71

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ADF	: Genişletilmiş Dickey Fuller Birim Kök
APTTA	: Afganistan-Pakistan Transit ve Ticaret
BM	: Birleşmiş Milletler
CAREC	: Orta Asya Bölgesi İktisat Konseyi
DG	: Dünya Gümrük rgt
ECO	: İktisadi İş Birliği rgt
EG	: Engle-Granger
EKK	: En Küçük Kareler
Export	: İhracat
GSYH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GDP	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
İMF	: Uluslararası Para Fonu
İmport	: İthalat
M	: Milattan nce
NATO	: Uluslararası Askeri İttifak
RECCA	: Afganistan Bölgesel Ekonomik İş Birliği
PP	: Phillips-Perron
SAARC	: Güney Asya Bölgesel İşbirliği
SAFTA	: Güney Asya Serbest Ticaret bölgesi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UK	: İngiltere
UN	: Birleşmiş Milletler
USGS	: United States Geological Survey
USA	: Amerika Birleşik Devletleri
WTO	: Dünya Ticaret rgt

VECM

: Vektör Hata Düzeltme Modeli

1. GİRİŞ

Makroekonominin önemli faktörlerinden biri olan ticaret kavramı iktisadın doğuşuna kadar uzanır. Dış ticaretin ortaya çıkışı MÖ 2500 yılına dayanmaktadır. Yıllar geçtikçe ticaretin biçimi ve kapsamı giderek genişlemektedir. Teorik olarak dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ilişkin, 15. yüzyılın ortalarında büyümenin kaynağının değerli madenler olduğunu vurgulayan ve ihracata önem veren Merkantilistler tarafından görüşler ortaya atılmıştır. Daha sonraki dönemde Klasik iktisatçılar ihracatın yanında, ithalatın da ekonomik büyüme üzerinde önemli etki yaratabileceğini ifade etmişlerdir. Dış ticaret ile ekonomik büyümeye yönelik teorik tartışmaların ardından ampirik çalışmalar, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında dış ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte hız kazanmıştır. Böylece ülkeler ekonomilerini geliştirmek hedefiyle serbest dış ticaret politikalarına başvurmuşlardır. Günümüzde dış ticaretin serbestleşmesi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin en popüler ekonomik politikası haline gelmiştir. Dünya ekonomisinin küreselleşmesiyle ülkeler ticari engellerin azaltılması için aktif olarak rol oynamaktadır. Serbest ticarete doğru ilerlemenin temel amacı, ekonomilerin makroekonomik hedeflerine ulaşmasıdır.

Afganistan, Orta Asya'nın merkezinde yer aldığından dolayı stratejik ve ticari transit konumuna sahiptir. Afganistan 1919'da bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomisini geliştirmek amacıyla modernleşme sürecine başlamasıyla birlikte ticarete önem vererek diğer ülkelerle ticaret anlaşmaları gerçekleştirmiştir. Bu nedenle tarım ürünlerine dayalı olan makroekonomik yapısı giderek gelişmiştir. Ülkenin ekonomik alanda ilk kez İkinci Dünya Savaşı sonrasında hükümet tarafından beş yıllık ekonomik kalkınma planı düzenlenmiştir. İkinci beş yıllık kalkınma planı ülkede krallık döneminin sona ermesinin ardından başkanlık sisteminin gelmesiyle düzenlenmiştir. Bu nedenle 1919-1979 yılları arası dönemde ülkenin ekonomik faktörleri büyüme kaydetmiştir. Ancak 1979-2001 yılları arasında yaşanan çatışmalardan dolayı ülkenin ekonomik altyapısı, bebek sanayisi, bankacılık sistemi, tarım, sağlık ve eğitim sektörleri neredeyse yok edilmiştir.

Çatışmaların sona ermesiyle 2001 yılından sonra Afganistan'ın siyasi ve iktisadi tarihine yeni bir sayfa açılmıştır. Ülke, 2003 yılından 2012 yılına kadar yılda ortalama olarak %9'luk bir ekonomik büyüme performansı sergilemiştir. Savaş döneminden sonra hükümet tarafından ekonomiyi geliştirmek, ihracatı arttırmak ve ithalatı azaltmak

için farklı ekonomik kalkınma planı düzenlenmiştir. Dolayısıyla, Afganistan'ın makroekonomik göstergeleri 2001'den itibaren tekrar büyüme performansı göstermiştir.

Bu çalışmada, Afganistan'da 1980-2017 yılları arasındaki dönem için ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, dış ticaret ile ekonomik büyümeye yönelik kavramlara değinilecektir. İkinci bölümde ülkenin tarihi gelişiminden ve makroekonomik göstergelerinden bahsedilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise, literatür taramasından sonra Afganistan için ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiler ampirik olarak analiz edilecektir. Bunun için çalışmada ilk olarak, Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılacaktır. Daha sonra, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişki olup olmadığını incelemek için Johansen eşbütünleşme testi uygulanacaktır. Son olarak, ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkinin olup olmadığını öğrenmek için vektör hata düzeltme modeline dayalı olarak Granger nedensellik testi uygulanacaktır. Bunun yanında, etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri de yapılacaktır.

2. DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE EKONOMİK BÜYÜME TEORİLERİ

İnsanlar yeryüzündeki yaşamları başladığı günden itibaren farklı ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla üretimde bulunmakta ve elindeki ürünlerle ticaret yapmaktadırlar (Savaş, 2000, s. 17). Dış ticaretin ortaya çıkışının geçmişi MÖ 2500 yılına dayanmaktadır. Arkeolojik keşifler, Sümerlerin ve Yunanlıların M.Ö. 2000 yılından önce kazanç elde etmek amacıyla ürettikleri ürünlerin bir miktarını kendi geçimlerini karşılamak için ayırdıklarını göstermektedir. Geri kalan kısmı ile üretmedikleri ürünler için mübadelede bulunmuşlardır (Seyoum, 2009, s. 1). Geçmişte ticaret sadece ülke sınırları içinde gerçekleştirilmiştir. Ancak yıllar geçtikçe ticaretin biçimi ve kapsamı da giderek genişlemiştir. Özellikle 21. yüzyılda dış ticaret ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmaları için çok önemli bir konu haline gelmiştir.

2.1. Dış Ticaretin Tanımı ve Kapsamı

Ticaretin kökeni tarih öncesi çağlarda iletişimin başlamasıyla oluşmuştur. Ticaret işlemlerinin para biriminin ortaya çıkmasından önce insanlar arasındaki mal ve hizmet alım-satım amacıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir. İlki dönemlerde insanlar ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretim yapıp, üretmedikleri ürünler için mübadelede bulunmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrası ülkeler ekonomileri geliştirmek amacıyla dış ticarete başvurmuşlardır. Böylece ekonomi alanında ortaya çıkan değişmelerle beraber dış ticaretin kapsamı da genişlemiştir.

Dış ticaret, bir ülkeden diğer ülkelere mal satışı (ihracat) veya diğer ülkelere o ülkeye mal alışı (ithalat) olarak bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle dış ticaret, ülkenin sınırları dışından yapmış olduğu satış veya alış bedellerinin toplamına denir (Arslan, 2017, s. 25).

Dış ticaretin uygulanabilmesini önemli kılan başlıca faktörler, doğal kaynaklar, ekonomik büyüme ve kalkınmadır. Ancak dünya çapında ülkelere bakıldığında, doğal kaynaklar eşit bir şekilde her ülkede bulunmamaktadır. Bazı ülkeler zengin doğal kaynağa sahipken, bazı ülkelere bu doğal zenginlik bakımından fakirdir. Doğal kaynaklar bakımından zengin olmayan ülkeler, ekonomilerinin büyümesi için bu kaynakları zengin olan ülkelere ithal etmektedir. Bu karşılıklı iş birliği ve ihtisaslaşma dış ticaret yoluyla yapılabilmektedir. Öte yandan ekonomik açıdan bakıldığında, farklı nedenler ile bir ülke, bazı mal ve hizmetlerin üretiminde ekonomik

bir üstünlüğe sahiptir. Ülkeler üstün oldukları üretimde, daha düşük maliyetle üretim yapar ve üstün olmadıkları üretimi, diğer üstün olan ülkelere düşük bir fiyat ile ithal ederek ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Bu işlemler de dış ticaretin sayesinde gerçekleşmektedir (Ataman ve Sumer, 1996, s. 1-5).

Günümüzde dünya üzerindeki bağımsız devletler en küçüğünden en büyüğüne, en zengininden en fakirine kadar aralarında ticaret faaliyetleri gerçekleştirmekte ve bu yolla ekonomik refahlarını arttırmaktadırlar. Bu ülkeler arasındaki iktisadi ilişkiler, kimi zaman kârlılıktan, kimi zaman zorunluluktan ve bazen de karşılıklı bağımlılıktan kaynaklanmaktadır (Arslan, 2017, s. 3-4).

Ekonomi literatüründe dış ticaretin genel olarak ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı olumlu yönde etkileyeceği görüşü hâkimdir. Dış ticaretin ekonomik büyüme ve kalkınmayı olumlu yönde etkileyeceği öngörüsü, Adam Smith, David Ricardo, J.S Mill gibi ekonomistler tarafından da vurgulanmıştır (Özsoy, 2013, s. 212).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında çoğu ülke, ekonomik ve siyasi durumuna göre dış ticareti kolaylaştırmak için politika düzenlemiştir. Bununla birlikte, dış ticaretin serbestleşmesi düşüncesi de hız kazanmaya başlamıştır. Ayrıca bazı ülkeler daha fazla ticaretin yapılabilmesi için Dünya Ticaret Örgütüne katılmıştır (Gürsoy, 2010, s. 2). Dış ticareti etkileyen faktörler sadece ihracat ve ithalat değildir. Sosyal etkenler, siyasi ve teknolojik gelişmişlik düzeyleri ve toplumların kültürel yaşamları ve doğal kaynakları da dış ticareti etkileyen unsurlardandır. Üstelik dış ticaret ülkelerin makroekonomik dengeleri, işsizlik, enflasyon ve piyasa yapıları gibi olguların hepsini de etkilemektedir.

Ticaret işlemlerinden oluşan ödemeler dengesi bir ülkenin önemli ticaret göstergesi olarak bilinmektedir. Dolayısıyla ödemeler dengesi bir ülkenin ihracatı ya da ithalatı daha fazla yaptığını gösterir. Geniş anlamda dış ticaretin dengede olup olmadığı, ödemeler bilançosunda görülebilir. Ödemeler dengesi dar anlamda, “bir yıl içinde ülkenin vatandaşlarıyla yabancılar arasında yapılan ödemelerin sistematik bir biçimde tutulduğu belgelerdir” şeklinde tanımlanabilir. Bir ülkede yaşamakta olan bireyler ile yabancı kişiler arasındaki farklı ve binlerce ekonomik faaliyet gerçekleşir. Ancak bu işlemlerin tümünü ödemeler dengesinde tek tek göstermek çok zor bir işlemdir, diğer yandan da çok da yararlı değildir. Bu sebeple, bir ülkenin ödemeler dengesi (veya bilançosu) düzenlenirken tabloda yer alacak olan ekonomik faaliyetler sınıflandırılır ve böylece birbirinin aynı veya benzeri faaliyetler bir araya toplanarak ayrı bölümler

oluşturulur. Genellikle ödemeler dengesinde şu dört ana bölüm yer alır (Kaya, 2007, s. 64):

- Cari işlemler
- Tek taraflı transferler veya karşılıksız transferler
- Sermaye hareketleri
- Rezerv hareketleri

2.1.1. İhracatın tanımı ve türleri

İhracat genel olarak, yurt içinde üretilen mal ve hizmetlerin yurt dışındaki bir ülkeye döviz karşılığında satılmasını kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle tanımlayacak olursak ihracat, bir ülkenin sınır içerisinde üretilen mal veya hizmetlerinin sınır dışında satılmasıdır (Gürsoy, 2010, s. 4). Bu başlık altında temel hatlarıyla ihracat türlerine yer verilmiştir.

Özellik Arz Etmeyen İhracat: İhracı yasak ya da ön izne bağlı olmayan malların dışında ya da kayda bağlı olmaksızın yapılan ihracata, özellik arz etmeyen ihracat denir. Bu ihracat şeklinde, ihracatçı birliklerin onaylamış olduğu gümrük beyannamesi ile birlikte, ilgili gümrük idaresine başvurulmaktadır (Bağrıaçık, 2003, s. 214).

Kayda Bağlı İhracat: Bir ülkenin ihracat listesinde yer alan malların ihracatıdır. İhracat kapsamına giren malların ihracatında, ihracatçılar gümrük beyannamesi ile kayıt için ilgili ihracatçı birliklerine başvuru yaparlar. İhracatçı birliklerin kayıtları onayından sonra, bu onay ihracatçı tarafından gümrük idarelerine bildirilmesi gerekmektedir. Bildirim süresi otuz gündür. Ancak ihraç ürünlerine miktar kısıtlaması uygulayan ülkelere yapılan ihracatta bu süre, kayıt meşruhatı düşürülerek otuz günden daha az ya da daha fazla olarak belirlenebilir. Daha açık bir şekilde, ihracat listesinde yer alan malların yurt dışına ihraç edilmesi için ilk önce gümrük beyannamesi ile kayıt oluşturulup ihracatçı birliklerine başvuru yapılır ve bunların onayından sonra bildirim gümrük idaresine bildirilmesi gerekir. Dolayısıyla bu iki aşamanın yapılmasından sonra ihracat yapılır (Köksal, 2016, s. 6).

Ön İzne Bağlı İhracat: İhracatta bazı ürünlerin ihracı, uluslararası anlaşma, kanun, kararname ve ilgili diğer mevzuat uyarınca belli bir makamın ön iznine bağlıdır. Bu malların ihracatında, ilgili makamlardan ön izin alındıktan sonra ihracat mevzuatı hükümleri çerçevesinde işlem yapılan ihracat şeklidir. (Kaya, 2009, s. 21).

Geçici İhracat: Ülkenin gümrük bölgesinden malların belli bir süre ile yurt dışına çıkarılması ya da ihraç edilmesidir. Serbest dolaşımda bulunan eşyanın daha ileri safhada işlenmek, tamir edilmek veya yenilenmek üzere belli bir süre içinde ülkenin gümrük bölgesi dışına ihraç edilmesidir. Bu işlemler kimi zaman yurt içinde bir makinenin arızalı olduğu durumda veya yurt içinde iyi bir teknoloji bulunmaması durumunda geçici olarak tamir etmek için yurt dışına gönderilmesini de kapsamaktadır (Gürsoy, 2010, s. 20).

Afganistan, ekonomik bakımdan az gelişmiş bir ülke olduğu için genel olarak, ülkedeki teknolojik makineleri arızalanması durumunda, tamir edilmesi için yurt dışına gönderir. Çünkü ülke içinde tamir edilmesinin daha yüksek maliyetli olması ya da tamir edebilecek teknik donanım olmaması olumsuzluklar yaratmaktadır. Bundan dolayı ülkede geçici olarak ihracat yapılır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde geçici ihracat işlemleri daha fazla yapılmaktadır.

Bedelsiz İhracat: Bedelsiz ihracat, karşılığında yurt dışından bir ödeme yapılmadan yurt dışına mal gönderilmesidir.

Bedelsiz ihracata konu olabilecek mallar aşağıda belirtilmiştir (Cantekin, 2014, s. 93-94).

- Gerçek veya tüzel birimler tarafından gönderilen veya götürülen hediyeler, miktarı ticari kanuna elverişli numuneler, reklam ve tanıtım malları ile birlikte yeniden kullanıma uygun ithal edilmiş ambalaj malzemeleri,
- Önceden usulüne elverişli olarak ihraç edilmiş malların bedelsiz gönderilmesi, ticari etik ve adetlere elverişli parçaları, eksikleri ve garantili olarak ihraç edilen malların garanti süresinde yenilenmesi gerekli olan parçaları vb.,
- Yurt dışında yerleşik tüzel birimler, örneğin, yabancı turistler ve yurt dışında yaşamakta olan Afgan vatandaşlarının beraberlerinde gönderecekleri, götürecekleri veya isimlerine gönderilecek mal ve taşıtlar,
- Özellikle yurt dışında okumakta olan öğrencilerin ülkesine mal göndermesi ve mal istemeleri,
- Son olarak, kamu ve kuruluşları, belediyeler, üniversiteler ve diğer özel kurumlar, dernek ve vakıfların, savaş, sel, salgın hastalık, kıtlık, deprem ve benzeri afet durumlarında, gönderecekleri insanı yardım malzemeleri gibi

yardımlar da bedelsiz ihracata örnektir. Dolayısıyla belirtilen bu hususlar bedelsiz ihracatın sebepleridir.

Serbest Bölgelere Yapılacak İhracat: Serbest bölgeler, genel olarak herhangi bir ülke sınırları içerisinde tanımlanmış olan coğrafi alanlardır. Serbest bölge, genel olarak sanayi ve ticari faaliyetlere daha geniş olanaklar sağlamak için ülkenin diğer kısımlarından ayrılan yerlerdir. Bu bağlamda yapılan ihracata ilişkin hukuki ve idari düzenlemeler uygulanmaz veya kısmen uygulanır. Bir ülkenin siyasi sınır içerisinde olmakla beraber gümrük hattı dışında sayılır. Serbest bölgelerin önemli faydaları şunlardır (Bakan, 2007, s. 30):

- Serbest bölgelerde faaliyette bulunan işletmeler ve kurumlar herhangi bir vergi ödemez yani gümrük vergisinden muaftır.
- Serbest bölgelerde çalışan işçiler gelir vergisi ödemedikleri için maliyetleri düşüktür.
- Ülkeye sınır dışından veya yabancı ülkelere getirilen mallar için gümrük vergisi ödenmez.
- Serbest bölgede kazanılan gelir serbestçe ve mâni olmadan istenilen ülkelere transfer edilebilir.
- Serbest bölgelerde bürokratik işlemler oldukça azdır.
- Serbest bölgelerin genellikle büyük limanlar, uluslararası havaalanlarına ve önemli karayolu bağlantıları üzerine kurulması, lojistik bakımından da ihracatçı işletmelere büyük imkanlar sağlar.
- Serbest bölgelerdeki bankalardan daha cazip şartlarda krediler temin edilebilir çünkü merkez bankasının koyduğu kurallardan muaftır.

Transit Ticaret: Yurt dışında serbest bölgede yerleşik bir firmadan ya da depodan (antrepo) satın alınan bir malın herhangi bir ülke üzerinden transit olarak ya da doğrudan doğruya yurt dışında, serbest bölgede yerleşik bir şirkete satılmasıdır.

Transit ticarete konu olan mallarla ilgili herhangi bir vergi, harç ve fon tahsil edilmez. Ancak uluslararası anlaşmalar tarafından ticareti yasaklanmış olan malların ülkeler ile transit ticareti yapılamaz. Bu yüzden uluslararası anlaşmada yasal olan mallar ve ülkeler ile transit ticaret yapılır (Bağırtaş, 2018, s. 42).

Kredili İhracat: İhracat Yönetmeliğine göre kredili ihracat, iki ve çok taraflı kredi anlaşmaları haricinde kalmak, ihracat bedelinin para değerini korumak amacıyla

koyulan sürelerden daha uzun olacak şekilde temin edilmesine olanak sağlayan bir ihracat türüdür.

Kredili ihracata yönelik başvurular mal tipi, ödeme planı ve ödeme süresi yer alan satış anlaşmasının kendisi ve çevrilmiş haliyle birlikte ilgili ihracatçı birliklerine yapılır. Kredili ihracat taleplerini kapsayan mallar için dış ticaret müsteşarlığının onayı alındıktan sonra, kapsam haricinde kalan mallar için ise sözleşmede yer alan esaslara göre ihracatçı birlikler tarafından sonuçlandırılır. Bu bağlamda kredili ihracat taleplerinin, ihracatçı birlikler tarafından elverişli bulunması durumunda tüketim malları için iki yıl, yatırım malları için ise beş yıl süre ile kredi açılabilir (Köksal, 2016, s. 10).

Ticari Kiralama Yoluyla Yapılacak İhracat: Ticari kiralama, ihracatta malın bir bedel karşılığında belli bir süre içinde yurt dışına çıkarılmasıdır. Bu şekilde ihracat yapılacak ülkedeki firma ya da kuruluş, kiralanacak malın cinsi, teknik nitelikleri, gümrük tarife istatistik pozisyon numarası, birim miktarı, birim fiyatı, değer tutarı, ne kadar süre kiralanacağı, kira bedeli, ödenme şekli, ödeme zamanı ve teslim edilecek yer gibi malumatları kapsayan bir anlaşmayla, söz konusu ihracat için başvuru formundan bir nüsha doldurmak sureti ile üyesi bulunulan ihracatçı birliklerine yapılır. Bu tür ihracat için verilen süre bir yıldır. Bu sürenin uzatılması söz konusu ise, verilen süre bitmeden önce ihracatçı birliklerine başvurulması durumunda bir yıla kadar daha uzatılabilir. Şayet kiralama yoluyla yurt dışına ihraç edilen malın satışı gerçekleşirse, bu durumda kiralama ile ilgili verilen süre bitmeden önce izin veren ilgili ihracatçı birliklerine başvurulması gerekir. Yurt dışına gönderilen malın kesin satışı yapıldıktan sonra, kesin satış faturası tarihinden itibaren otuz gün içerisinde satış bedelinin yurda getirilmesi gerekmektedir (Bakan, 2007, s. 26-27).

Bağlı Muamele veya Takas Yoluyla Yapılacak İhracat: Takas yoluyla yapılacak ihracat, ihracat yapılan ülkelere kısmen dahi olsa ihracat bedelinin yerine bir miktar mal, hizmet ve teknoloji transferiyle gerçekleştirildiği, karşılıklı ticaret olarak da adlandırılan bir ihracat türüdür. Genelde finansman sorunu yaşayan ülkeler için geliştirilmiş bir yöntemdir.

Bağlı muamele işlemleri ise ikiden fazla yapılmalıdır ve bu işlemlerin gerçekleştirilmesi için ihracatçı birliklerine müracaat edilmesi gerekmektedir. Yapılan takas sözleşmesinin ihraç ve ithal edilen malların tipini, standardını, niteliğini, teslim koşulunu, teslim yerini, birim başına düşen ithal ve ihraç fiyatlarını, değer tutarlarını ve

anlaşmanın belirlenen geçerlilik süresini kapsamaması gereklidir. Bu bağlamda, bağlı muamele izin süresi altı ayı geçmemek kaydıyla firmanın yaptığı anlaşmada belirttiği kadardır. Bu süre bitmeden izin veren merciye müracaat edilmesi durumunda bu iznin en fazla iki yıla kadar uzatılması mümkündür (Bakan, 2007, s. 26).

2.1.2. İthalatın tanımı ve türleri

İthalat, yurt içinde üretilmeyen malların veya yurt içinde daha pahalı ve maliyetli üretilen malların yurt dışından vergileri ödenerek, ödenmeden geçici olarak veya kesin olarak yurt içine sokulmasıdır. İthalatı kısaca tanımlayacak olursak, ihracatın aksine, yurt dışından mal alınmasıdır. Burada özetle bedelsiz ithalat, bedelli ithalat ve geçici ithalat türlerine değinilmiştir.

Bedelsiz İthalat: Bedelsiz ithalatta mallar yurt dışından alınır ve ödemesi de yurt dışından yapılır. Daha açık bir ifadeyle, yurt dışından satın alınan malların bedelinin ödenmeden ithal edilmesi, yani yurt dışından satın alınan malların bedelinin yurt içinden ödenmek yerine yurt dışında kazanılan dövizler karşılığında ödenerek ithal edilmesidir. Genel olarak bedelsiz ithalat yapıldığında, ülkeden herhangi bir döviz çıkışı söz konusu değildir. Fakat yurt dışından satın alınan bedelsiz malların ülke sınırları içerisinde sokulduğunda gümrük vergilerinin ödenmesi gerekir (Köksal, 2016, s. 11-12).

Bedelli İthalat: Bedelli ithalat bir ülkenin yurt dışından para, mal veya hizmet karşılığında diğer ülkelerden malları veya hizmetleri satın alarak kendi gümrük sınırlarından yurt içine sokulmasıdır. İthal edilen mallar yurt içinde serbest dolaşıma sahiptir. Açık bir biçimde, yabancı ülkeden parayla malların ve hizmetlerin satın alınmasıdır. Genellikle yurt içinde üretilmeyen veya daha pahalı üretilen malların ve hizmetlerin para karşılığında dışarıdan satın alınmasıdır.

Geçici İthalat: Ülkenin gümrük sınırları içerisine getirilen malların, ülkeye serbest dolaşıma girmeden, kısmen veya tamamen gümrük vergilerinden muaf olarak ve dış ticaret politikalarına tabi olmayan, gümrük sınırlarında belirli bir süre içerisinde kalmasına geçici ithalat denir. Ancak belirlenen süre her ülkenin gümrük mevzuatına göre değişmektedir. Geçici olarak ithal edilen eşyaların herhangi bir değişikliğe uğramadan yeniden ihracına imkân sağlamaktadır (Arslan, 2017, s. 43-45).

2.2. Dış Ticaret Politikası

Hükümetlerin ithalat miktarlarını sınırlandırmak ve ihracatlarını arttırmak hedefiyle dış ticaret işlemlerine yönelik düzenlemelerin getirilmesi için almış oldukları

önlemlere dış ticaret politikaları denilmektedir. İthalatı sınırlandırmak için yaygın olarak uygulanan politikalar tarifeler ve ithalat kotalarıdır. Ancak ihracatı teşvik etmek için uygulanan yaygın politika ise sübvansiyonlardır. Yaşamakta olduğumuz çağ da ülkelerin siyasi ve ekonomik politikaları birbirlerinden farklılık göstermektedir. Her ülke kendi ekonomik ve siyasi durumuna ve ekonomik gücüne göre politikalar uygulamaktadır. Hükümetler ülkelerinin ekonomik büyümesine ve kalkınmasına katkı sağlamak amacıyla doğrudan veya dolaylı olarak dış ticaret politikasına müdahalede bulunmaktadırlar (Kaymakçı, Avcı, ve Şen, 2007, s. 48).

2.2.1. Dış Ticaret Politikasının Amaçları

Genellikle hükümetler ekonomilerini canlandırmak ve ekonomik büyümeye hız kazandırmak amacıyla yerli üreticileri dış rekabete karşı desteklemektedirler. Bu yüzden, hükümetler herhangi bir olumlu veya olumsuz bir neden için siyasi ve ekonomik politikalarına müdahale edebilirler. Hükümetlerin ülkelerin dış ticaret ilişkilerine müdahale etmesine yol açan önemli sebepler şunlardır (Seyidoğlu, 2007, s. 139-140):

- Dış ödeme dengesizliklerinin azalması ya giderilmesi
- Dış rekabetten korunma
- Ekonomik kalkınma
- Piyasa bozulmalarının giderilmesi
- Ekonominin serbestleştirilmesi
- Ülkenin sınır içinde ekonomik istikrarının sağlanması
- Devlet hazinesine gelir sağlanması
- Dış piyasalarda monopol gücünden yararlanması
- Otarşi
- Sosyal ve siyasal etkenler
- Dış politika amaçlarına hizmet

2.2.2. Dış ticaret politikasının araçları

Hükümetler ekonomik politikalarında olduğu gibi, dış ticaret politikasına da müdahale etmektedirler. Ancak bu müdahale diğer ülkeler ile yapılan anlaşmalardan

etkilenmektedir. Hükümetlerin müdahale etmek için yaygın olarak kullandığı araç gümrük tarifeleridir. Hükümetler gümrük tarife dışı araçlar ile de serbest ticaret akımlarına müdahale etmektedirler.

Tarife dışı araçlar, gümrük tarifelerinin haricinde, yurt içinden döviz çıkışına yol açan işlemleri kısıtlamak için devlet tarafından tek taraflı konulan müdahale önlemleridir. Bu başlık altında tarife dışı araçlara değinilmektedir.

- Miktar kısıtlamaları, ithalat kotaları, ithalat yasaklamaları ve döviz kontrolü önlemlerinden oluşur. Devlet bu önlemler ile ithalatı doğrudan belirli miktarlarla sınırlandırır. Yani yurt dışından ülkeye ne miktarda ithalat yapılacağı, hükümet tarafından belirlenir.
- Tarife benzeri faktörleri, devletler gümrük tarifeleri gibi ithalata karşı yerli üretimin kârlılığını artıran, ithalatı pahalılaştıran önlemlerde bulunur. Yani ithalat karşısına yerli üretimi korumak için ithal ikame endüstrilerine verilen sübvansiyonlar ve desteklerdir.
- Görünmez engeller, ticaret yapmak isteyen yabancı kuruluşlar tarafından bilinmeyen işletmelere uygulanan hükümet önlemleridir. Genel olarak devlet görünmez engelleri sadece dış ticaret için uygulamaz, halk sağlığı, çevre korunması veya güvenliği gibi sebeplerle de uygulamaktadır. Günümüzde bu şekildeki engellerin sayısı gittikçe artmaktadır.
- Gönüllü ihracat kısıtlamaları, ithalatçı ülkenin piyasasını bozduğu için belirli bir süre boyunca ihracatçı ülkenin ihraç edilebilecek bazı malları üzerinde uygulanan bir sınırlamadır. Ancak uygulanan sınırlama ithalatçı ve ihracatçı ülkelerin arasında bir anlaşmaya dayanmaktadır.
- İhracatın desteklenmesi, hükümetlerin dış piyasaları güven altına almalarına yardımcı olmak için ulusal ekonomideki firmalara veya sektörlere sağladığı bir yardım şeklidir. Genellikle az gelişmiş ülkelerin ihracata özendirilmesi için bu tür işlemlere başvururlar. Özellikle az gelişmiş ülkeler dış piyasalarda rekabet edebilmek, ihracatı artırmak için ulusal firmalara birtakım yardım sağlayacaktır. Bu yardımlar şunlardır: İhracatçılara prim verilmesi, vergilerin düşürülmesi, düşük faizli kredi imkânı sağlanması, ihracat malları üretiminde maliyetlerin düşürülmesine yönelik uygulamalar bürokrasinin azaltılmasıdır.

- Bağılı ticaret, serbest dövizle satılamayan malların, başka mallarla veya hizmetlerle kısmen veya tamamen ödenmesidir. Yani satıcı, dövizle satılamayan malların karşılığında alıcıdan mal ithal eder. Bu çeşit ticaret genellikle ülkelerarası anlaşmalara dayanır. Bazen az gelişmiş ülkelerin satın aldığı malların bedelinin çok yüksek olması ve finansmanı karşılayabilecek gücü olmamasından dolayı bu yola başvurular (Seyidoğlu, 2015, s. 78-79).

2.3. Ekonomik Büyüme Kavramı ve Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri

Ekonomik büyüme ülkelerin temel amaçlarından biridir. Ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde doğal kaynaklar, iş gücü, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme katkı sağlamaktadırlar. Bu başlık altında büyümenin tanımına ve büyüme ile ilgili olan teorik tartışmalara değinilecektir.

2.3.1. Ekonomik büyümenin tanımı

Genel olarak dünya üzerinde bulunan her şey zamana bağılı olarak değişmektedir. Bununla birlikte ülkelerin ekonomik büyüme göstergeleri de zamana bağılı olarak değişmektedir. Dolayısıyla ekonomiler canlılar gibi büyümektedir. Fakat büyüme süreci ülkelerin sahip oldukları doğal kaynaklar, sermaye birikimleri, işgücü, teknolojik gelişmeler gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Ekonomik büyüme, basit bir biçimde, bir ülkenin yıllık bazına göre belirli bir yıldaki üretiminde yaşanan artıştır ya da bir ülkenin bir dönem içinde üretim kapasitesinde veya reel gayri safi yurt içi hasılasında görülen ve sayısal olarak ölçülebilen reel artışlar olarak tanımlanır (Bocutoğlu & Berber vd., 2005, s. 414-416). Ekonomik büyüme farklı biçimlerde tanımlanabilmektedir. Ekonomik büyüme mal ve hizmet üretim kapasitesindeki genişleme şeklinde de tanımlanabilir (Parasız, 2003, s. 10).

Ekonomik büyüme reel gayri safi yurt içi hasılda bir önceki döneme göre meydana gelen net bir artış olarak da tanımlanabilir. Dolayısıyla ekonomik büyüme, üretimde veya kişi başına düşen gelirden bir artış anlamına gelmektedir. Bir ülkede mal ve hizmet üretimi mümkün olduğu kadar artıyorsa, o ülkede büyümenin gerçekleştiği bilinmektedir.

Genel olarak ekonomik büyümeye yönelik farklı oranlar bulunmaktadır. Bu oranlardan birincisi, gayri safi yurt içi hasıla rakamlarının cari fiyatlarla hesaplanmasıyla bulunan büyüme oranlarıdır. İkincisi, belli bir baz yıl alınarak gayri

safi yurt içi hasıla rakamlarının hesaplanmasıyla bulunan, sabit fiyatlarla büyüme oranlarıdır. Son olarak ekonomik büyüme, kişi başına düşen GSYH'deki yüzde değişimiyle ölçülebilir (Moroianu ve Moroianu, 2012, s. 136).

2.3.2. Ekonomik büyümenin belirleyicileri

Ekonomik büyümeyi belirleyen temel faktörler arasında iş gücü, sermaye birikimi, doğal kaynak ve teknoloji yer almaktadır. Bir ülkenin ekonomik büyümesi sahip olduğu işgücü, teknoloji, sermaye birikimi ve doğal kaynaklara bağlıdır. Ancak bu kaynakların nicelik ve niteliklerinde meydana gelen değişimler büyüme rakamlarının da değişmesine neden olmaktadır. Ekonomik büyümenin belirleyicileri şekilde 2.1'de gösterilmiştir.

Şekil 2.1. Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri

2.3.2.1. İş gücü

İş gücü, günümüzde üretim sürecinde ve hizmet sunumunda en önemli faktör olarak tanımlanmaktadır. İş gücü ya da insan kaynakları ekonomik gelişme sürecinin ve ekonomik büyümenin en etkin faktörleri arasında yer almaktadır. İş gücü, bir ülkede ya da işletmede, mal ve hizmetlerin üretilmesinde kullanılan tüm insani fiziksel-zihinsel çabaların toplamını kapsamakta ve üretimin ana faktörü olarak bilinmektedir. İş gücü faktörü olmaksızın, diğer üretim faktörlerinin kendi başlarına üretimde kullanılmaları ile üretime tek başlarına katkı sağlayabilecekleri düşünülemez. Ancak doğal kaynaklar, sermaye birikimi ve teknoloji faktörlerini toplayan ve bunları üretim sürecine sokan ve yönlendiren şey insanın kendisidir. İş gücü ve girişimci yetenekler insan kaynaklarından türemektedir. Eğitimli ve kabiliyetli iş gücü ekonomik büyüme sürecine büyük oranda katkı sağlayabilir. Dünyada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bakıldığında, bazı gelişmiş ülkelerde doğal kaynaklar veya diğer üretim faktörleri bakımından eksiklikler

bulunmasına rağmen, eğitilmiş ve kaliteli iş gücüne sahip olduklarından dolayı ülke ekonomileri büyümektedir. Buna karşın, az gelişmiş ülkelerde doğal kaynakların fazla bulunmasına rağmen, bu ülkeler kaliteli ve eğitilmiş iş gücüne sahip olmadıkları için doğal kaynaklarından ekonomik büyüme sürecinde tam olarak faydalanamamaktadırlar. Dolayısıyla emek, ekonomik büyüme sürecinde önemli faktör olarak bilinmektedir (Erdoğan vd., 2017, s. 27).

2.3.2.2. Sermaye birikimi

Sermaye birikimi hem fiziki hem de beşerî sermaye birikimini ifade etmek için kullanılır. Makineler, ulaşım sistemleri, fabrika ve donanım gibi fiziki sermaye ile bilgi ve beceri gibi beşerî sermaye kişinin üretim yeteneğini artırır. Modern üretken sistemde sermaye çok önemli bir rol oynar, sermaye olmaksızın üretimin yapılması çok zordur. Çünkü ülkenin madencilik, tarım, ormancılık, balıkçılık vb. alanlar için gerekli olan araç ve gereçlere sahip olmaması durumunda üretimi arttırmak mümkün olmamaktadır. Makine teçhizatı yeterli olmadığı için insanlar verimlilik sağlayamaz ve bu verimlilik sağlanamadığı durumda çalışmak zorunda olan insanların üretkenlerinde düşüşler yaşanacaktır. Üretici sermayenin yardımıyla fazla ve daha verimli mal üretebilmektedir. Aslında ABD gibi gelişmiş ülkelerin beşerî sermayelerinin yanında ekonomilerindeki üretkenlikleri büyük ölçüde üretim sürecindeki makine, alet ve donanım gibi yaygın sermaye kullanımından kaynaklanmaktadır. Sermaye emek verimliliğini büyük oranda artıracak ve böylece genel ekonominin büyümesinde katkı sağlayacaktır (Parasız ve Özer, 2005, s. 535-536).

2.3.2.3. Doğal kaynaklar

Doğal kaynaklar, genel olarak dünyada var olan olgular olarak adlandırılmaktadırlar. Doğal kaynaklar iki kategoriye ayrılmaktadır. İlki, yenilenemez doğal kaynaklardır. Bu kaynaklar insanların gereksinimlerini karşılayabilmek için Allah'ın doğada yarattığı kaynaklardır. Yenilenemez kaynaklar doğada kıt olduğu için insanlar bu kaynakları daha verimli bir şekilde ihtiyaçlarını gidermek için kullanmak isterler. Bu kaynaklar petrol yatakları, doğal gaz, kömür, bakır, altın gibi madenlerdir. Bu kaynakların kullanılması arttıkça stok oranı azalmaktadır. İkincisi ise yenilenebilir doğal kaynaklardır. Bu kaynaklar toprak, akarsular, denizler, hava ve orman olmak

üzere doğada bulunan olarak görülmektedir. Doğru ve düzgün bir şekilde kullanıldığında asla bitmeyecek olan nimetlerdir.

Ülkeler arasında doğal kaynakların dağılımı hem kalite hem de miktar bakımından farklılık göstermektedir. Genellikle doğal kaynaklar ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkiler. Fakat doğal kaynaklar tek başına büyüme üzerinde belirleyici bir faktör olamaz (Han & Kaya, 2009, s. 34).

2.3.2.4. Teknoloji

Teknoloji, günümüzdeki çağ da ekonomik büyümenin en etken faktörlerinden biridir. Zamanla öneminin artmasından dolayı teknoloji, bir mal veya hizmetin üretiminde gerekli malumat, organizasyon, üretim tekniklerinin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Teknoloji, mal veya hizmet üretiminde, bilimsel araştırma gibi amaçların gerçekleştirilmesinde kullanılan teknik, beceri, yöntem ve süreçlerin tamamını kapsamaktadır. Teknolojinin ilerlemesi ürün çeşitlendirmesine, kalite iyileştirmesine ve rekabet avantajlarının ortaya çıkmasına, firmada üretim maliyetlerinin azalmasına ve verimliliğinin artmasına neden olur. Teknolojinin bir firmadan diğerine aktarılmasının ekonomide bir bütün olarak katma değer artmasına neden olduğu görülmektedir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ekonomik büyümelerini arttırmak veya kalkınmak için daha az kaynak kullanarak kaliteli mal ve hizmet üretmek amacıyla bilim ve teknolojiye önem vermektedirler. Genel olarak teknolojiye gerçekleşen değişimler, toplumların kültürel, ekonomik ve siyasi yapılarını etkilemektedir. İktisadi büyüme analizinde teknolojik gelişme 1980 sonrasında önem kazanmaya başlamıştır. Kuznets'e göre, iktisadi büyüme sürecinde teknolojik gelişmeler beş farklı yönde kendini hissettirdiğinde dikkat çekmektedir. Bunlar, bilimsel alanda yapılan yeni keşifler, icatlar, buluşlar, iyileştirme ve buluşların işletme tarafından yaygın bir biçimde kullanımı konusuna yönelik gösterilen başarılarıdır. Ayrıca Kuznets az gelişmiş ülkelerin üretim miktarlarını arttırabilmelerinin yolunun kısa dönemde teknoloji ithal etmekten geçtiğini, uzun dönemde ise kendi teknolojilerini geliştirme adına AR-GE faaliyetlerine önem vermeleri gerektiğini vurgulamaktadır (Erdoğan vd., 2017, s. 20-30).

2.4. Ekonomik Büyüme Teorileri

Bu başlık altında genel olarak ekonomik büyüme teorilerinin gelişimine değinilecektir. Büyüme teorileri tarihsel olarak ilk kez 15. yüzyılın ortalarında Merkantilistler tarafından ortaya atılmış ve bu düşünce yaklaşık 300 yıllık bir dönemde hâkimiyet göstermiştir. Merkantilizm düşüncesine göre, ekonomik büyüme, ülkenin sahip olduğu değerli madenlerle (altın, gümüş) ölçülmüştür. Merkantilizm düşüncesine karşı olarak büyüme ile ilgili ikinci düşünce Fizyokratların düşüncesidir. Fizyokratlar, Merkantilizm fikrine karşı, büyümeyi toprağa bağlamışlardır. Fizyokrat görüşü Klasik döneme kadar hâkimiyetini korumuştur. Daha sonra, Klasik düşünce Adam Smith tarafından ortaya atılmıştır. Aslında Klasik düşüncesinin doğuşuna ortamı Merkantilizm ile Fizyokratlar hazırlamıştır (Berber, 2006, s. 49-50). Bu bölümde özet bir şekilde ekonomik büyüme ile ilgili iktisatçılar tarafından ortaya konulan teorilere değinilmektedir.

2.4.1. Merkantilist büyüme teorisi

Tarihsel olarak ilk kez 15. yüzyılın ortalarında oluşan Merkantilizm ekolü büyüme teorilerinin ilkinin oluşturmaktadır. Latince’ de merkant, tüccar ya da tacir, mekantil ise ticaret ya da ticarete ait anlamına gelmektedir. Bu köklerden türeyen Merkantilizm, ticari kapitalizm olarak da adlandırılır. Bu yüzden Merkantilizm kelimesi denilince akla gelen ilk şey zenginlik, yani altın, gümüş ve sömürgeciliktir (Erdem, 2017, s. 33).

Merkantilizm, Avrupa’da yaklaşık olarak 15.18. yüzyıllar arasında popüler iktisadi düşüncelerin bütününe oluşturmaktadır. İlk kez, 1767 yılında Sir James Steuart tarafından “Politik Ekonominin İlkeleri Üzerine İnceleme” isimli yazılan eserde merkantilizm hakkında bilgi verilmiştir. Merkantilizmin temel ilkeleri özet olarak şu şekildedir (Bağırtan, 2018, s. 7-8):

- Altın ve gümüş sevgisi, yani ağırlıklı olarak altın ve gümüşe önem vermişlerdir. Merkantilistler ulusal zenginliği ve güçlü devlet yapısını altın ve gümüşe bağlamışlardır. Merkantilistlere göre, devlet yüksek miktarda değerli madenler toplayıp saklamalıdır. Bu işlevin yerine getirilmesi için, ülke sınırları içerisinde bulunan madenlerin işletilmesinin gerekliliğini, diğer yandan değerli madenlere sahip olan ülkelerin sömürgeleştirilmesini tavsiye etmişlerdir.
- Devletin iktisadi faaliyetlere müdahale etmesine özen göstermişlerdir.

- Güçlü bir devlet ve güçlü bir ordunun oluşturulması için nüfus artışına önem vermişlerdir. Nüfus artışı iş gücü arzını artırarak ücretlerin düşmesine yol açmaktadır. Ücretlerin düşüşü, maliyetlerin azalmasına neden olacaktır. Böylece üretimin artmasıyla birlikte ihracat oranlarının artmasına da ortam sağlayacaktır.
- Ülkeler arasında dış ticaretin yapılmasına önemi göstermişlerdir. Dış ticaretin önemli faktörleri olan ihracat ve ithalat, ülkeye para veya altın girmesine ve çıkmasına neden olur. Bundan dolayı, ihracatın artırılması ve ithalatın sınırlandırılması amacıyla hükümetlerin çeşitli politikalar uygulaması önerilmiştir. Bu sayede ihracat ithalattan fazla olacak ve dış ticaret sürekli pozitif değer ile devam edecektir.
- Merkantilist ekonomistler, tarım sektörü yerine ticaret ve sanayi sektörünün gelişmesini benimsemişlerdir. Çünkü bu ekonomistlere göre, bir ülkenin ekonomik büyümesine ve zenginleşmesine en çok katkı sağlayan faktör ticarettir. Genel olarak Merkantilistler ticarete büyük önem göstermişlerdir. Bu nedenle üretim ve ihracatın artırılması için daha düşük ücretle emeğe gereksinim duyulduğundan dolayı nüfus artışı için evlileri vergiden muaf tutup, bekarlara ceza vermek gibi önerilerde bulunmuşlardır.

Merkantilistler altın ve gümüşe önem vermekle, altın ve gümüş bakımından zengin olan ülkelerin sömürgeleştirilmesini de önermişlerdir. Dolayısıyla Merkantilistlere göre, bir ülke ekonomik büyümesini arttırmak için sahip olduğu altın ve gümüşleri saklayarak ve maden açısından zengin olan diğer ülkeleri sömürgeleştirerek madenler elde etmesini öngörmüşlerdir. Merkantilistlere göre, bir ülkenin kazancı diğer ülkenin kaybıdır.

2.4.2. Fizyokratların büyüme teorisi

Fizyokrat, doğanın gücü anlamına gelmektedir. Fizyokratlar 1750 yılında Merkantilizme karşı tepki olarak Fransa'da ortaya çıkmışlardır. Fizyokratlar, zenginlik ve büyümenin kaynağı olarak Merkantilistlerin öne sürdüğü değerli madenler (altın, gümüş) yerine, doğaya yani tarımı ön plana atmışlardır. Fizyokratlar ülkenin zenginleşmesinin ve ekonomik büyümesinin tek kaynağının toprağa bağlı olduğunu öngörmüşlerdir. İşgücüne dikkat etmemişlerdir. Ayrıca Fizyokratlar iktisadi faaliyetler doğal bir düzen vasıtasıyla yürütüldüğünden dolayı devletin ekonomik faaliyetlere

müdahale etmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir. (Berber, 2006, s. 55). Fizyokratların ana düşüncesi “ilahi güç” evrensel ve aynı zamanda mükemmel bir doğal düzenin yaratılmış olduğundan kaynaklanmıştır. Evrenin, fiziksel ve toplumsal düzeni vardır. Bütün bireyler refah artışı için bu doğal düzene uymak zorundadırlar. Bireyler, kendilerinden üstün ilahi bir gücün belirlediği çerçeve içinde yaşamak ve davranış eğilimlerini bu doğrultuda yönlendirmek zorundadırlar (Orhan & Erdoğan, 2010, s. 449). Fizyokratların üç önemli teorileri; üretim teorisi, gelir dağılım teorisi ve tek vergi teorisidir.

Fizyokratlar, iktisadi büyümeyi tarımsal ürün artışıyla açıklamışlardır. Onlara göre tarım tek verimli faaliyet alanıdır. Tarım ile işleyenler tarıma harç yaptıkları masrafı kat kat daha fazlasıyla geri kazanırlar ve bu elde edilen fazlalığa net hasıla ya da milli gelir adı verilmiştir. Fizyokratlara göre, sanayi ve ticaret “kısır” faaliyetlerdir. Çünkü bunlar miktarını artırmadan malın biçimini değiştirirler (Han, 2000, s. 31).

Fizyokratların gelir dağılımına yönelik teori François Quesnay tarafından açıklanmıştır. Gelir dağılımı teorisi kısaca şöyle açıklanır: Bir yılda tarım sektöründe beş birimlik hasıla üretilmişse bunun iki birimi tarım kendisi için kullanılır, iki birimini toprak sahiplerine kira olarak, bir birimi de imalat sanayine, imal edilen ürün için ödeme olarak kullanılır. Ancak toprak sahipleri tarımdan aldıkları iki birimin bir birimini ihtiyaçlarının giderilmesi için tekrar tarım sektöründe, diğer bir birimini de imalat ürünleri karşılığında imalat sanayinde kullanırlar. İmalat sanayi kendinde toplanan iki birim hasılasının tamamını ihtiyaç duyduğu hammaddeler için tarım sektörüne geri öder. Böylece tarım sektöründen doğan beş birimlik hasıla tekrar tarım sektörüne geri döner.

Fizyokratlara göre, tek vergi sistemi uygulanmalıdır. Onlara göre, bu vergi sadece tarım sektöründen alınmalıdır (Berber, 2006, s. 55-56).

2.4.3. Klasik büyüme teorisi

Ekonomik büyümenin ve dış ticaretin temelleri aslında Merkantilistlerle başlamış ve daha sonraki dönemlerde merkantilistleri eleştirerek büyüme ile ilgili diğer görüşler ortaya atılmıştır. Klasik büyüme teorisinin ortaya çıkmasına ortam hazırlayan Merkantilistler ile Fizyokratlardır. Bu başlık altında Klasik iktisadın en önemli isimleri olan Adam Smith, David Ricardo ve Thomas Robert teorisine katkılarına değinilecektir.

2.4.3.1. Adam Smith'in büyüme teorisi

Modern iktisat ve Klasik Ekolün kurucusu olarak bilinen Adam Smith 1776 yılında yayınlanan *Ulusların Zenginliği* (Wealth of Nations) adlı ünlü eserinde Merkantilizm sistemini eleştirmiştir. Adam Smith Merkantilistlere tepki göstererek bir ülkenin zenginliğinin gösteren şey altın ve gümüş olmadığını öne sürmüştür. Adam Smith'e göre bir ülkenin zenginliği, ülke içinde bir yılda üretilen mal miktarlarına bağlıdır. Bir ülkede bir yılda ne kadar fazla mal üretiliyorsa ülke o kadar zenginleşir ve o oranda ekonomik büyüme gerçekleşir (Ünsal, 2005, s. 7).

Adam Smith, iş bölümünü ve sermaye birikimini ekonomik büyümenin iki temel faktörleri olarak beyan etmiştir. Smith'e göre, iş bölümü emeğin verimliliğini artırır ve emeğin verimliliğini artırılmasına bağlı olarak iş gücü başına üretimi de artırır. İş bölümü üç nedenden dolayı üretim miktarını artırır (Şenses, 2017, s. 57):

1. İş gücünün tek bir iş üzerinde çalışması ve yoğunlaşması o işe uzmanlaşmasını sağlar böylece üretkenliği artırır.
2. İş gücünün bir işten diğer bir işe geçmesi sırasında oluşacak zaman kaybından tasarruf edilir ve bu zamanı çalışmakta olan kişi daha verimli kullanabilir.
3. Çalışanların emeğin verimliliğini arttıracak makineleri ve aletleri, çalışma alanında kullanmaları gerekmektedir.

Smith, emeğin servetin yaratılmasında ana kaynak olduğunu ifade etmiştir. Bir ülkenin servetin ve refahını belirleyen "iş bölümü"dür. Smith'e göre, iş bölümü, kamu refahında büyük bir artışa neden olur ve bu insanların üretimi ile orantılıdır. Çünkü piyasa büyüdükçe iş bölümü artacak ve böylece üretimin artmasına da neden olacaktır. Ancak piyasa küçüldükçe iş bölümü azalacak ve üretimin azalışına da sebep olacaktır. Adam Smith, devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü piyasada görünmez bir elin olduğunu ve bu görünmez elin piyasayı dengelediğini savunmuştur. Smith'e göre, devletin iki önemli vazifesi vardır. İlki: savuma, adalet ve eğitim işlerini yönetmek. İkincisi ise piyasayı büyüten ve böylece iş bölümünü artıran yollar, köprüler, su kanalları, liman gibi yapıları inşa etmesidir. Dolayısıyla Adam Smith devletin görevlerini azaltmıştır (Düğer & Dulupçu, 2001, s. 139-142).

Adam Smith'in büyümeye yönelik değindiği başka bir husus ise, dış ticarettir. Smith'e göre, dış ticaret piyasanın genişlemesine ve böylece iş bölümünün artmasına yol açarak, ekonomik büyümeyi olumlu biçimde etkiler. Smith, ihracatın ekonomik

büyüme üzerinde pozitif etki yaratabileceğini açıklamıştır. Ayrıca ithalata önem veren Merkantilizm düşüncesine karşı olarak hem ihracatın ve hem de ithalatın karşılıklı olarak ülkelerin ekonomisine katkı sağlayabileceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda Mutlak Üstünlükler Teorisi olarak bilinen yaklaşıma göre, ülkenin sınır içerisinde daha ucuza ürettiği malların üretiminde uzmanlaşıp, yurt dışına bu malları ihraç etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Buna karşılık, ülkenin yurt içinde üretilmeyen veya daha pahalı üretilen malları üretmekten vazgeçerek, yurt dışından ithal etmesi gerektiğini ifade etmiştir (Ertek, 2005, s. 289-290).

Adam Smith'in büyüme ile ilgili değindiği diğer hususlar şunlardır (Orhan & Erdoğan, 2010, s. 454-457):

- Tasarruflar yatırımları besleyecek olan kaynaktır yani tasarruflar yatırımların nedenidir.
- Sermaye artışı ücretleri yükseltecek ve kârını azaltacaktır.
- Kişisel çıkarları öne sürmüştür.

Adam Smith, ekonominin genişlemesine dair kâr ile ücret arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Bir ekonomide başlangıçta kaynaklara oranla sermaye stoku küçük olduğu için kâr oranı artar ve böylece kâr oranlarının artması ile sermaye stokundaki artış da hızlanır. Sermaye stokundaki hızlı artışa bağlı olarak iş gücü talebi artacak, başlangıçta iş gücü talebi artırdığında ücretler de artar. Ama sermaye stokunun yükselmesi, azalan verimlerden dolayı kâr oranlarını düşürür. Sermaye stokundaki artış işgücü ve nüfusu artıracaktır ve bu durumda ücret oranı yüksek kalmaya devam edecektir. Neticede, sermaye stoku fazla büyüyecek, ücret artmasına bağlı olarak nüfus da artacak ve ekonomi zenginliği üst sınır olan tam zenginlik aşamasına ulaşacaktır. Ancak ekonomi bu evreye ulaştıktan sonra sermaye birikimi yavaşlar, kâr oranları azalır ve ücretler asgari düzeye düşer. Dolayısıyla Smith'e göre, ekonomik büyümenin bir sınırı vardır. Ekonomik büyüme ulaşabileceği en yüksek refah düzeyine ulaşınca büyüme durur ve durgunluk dönemi başlar (Şen, 2017, s. 17-18).

2.4.3.2. David Ricardo'nun büyüme teorisi

Ricardo, Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" eserinden sonra "Politik İktisadın ve Vergilendirmenin Prensipleri" adlı kitabında temel iktisadi görüşleri ile birlikte, büyüme yönelik düşüncelerine yer vermiştir. Özellikle büyüme teorisinde,

azalan verimleri ve fonksiyonel gelir dağılımı, gelirin işgücü sahipleri ve sermaye sahipleri, arazi sahipleri arasındaki dağılımı, kâr, ücretler ve rant üzerine odaklanmıştır. Ricardo'nun büyüme teorisi 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de meydana çıkan ekonomik ve sosyal sorunlara dayalı olarak geliştirilmiştir (Erdoğan vd., 2017, s. 55).

Sanayi devriminin ilk döneminde, tasarruf artışı ve sermaye birikimi fazlaydı. Ayrıca sanayi sektöründe ortaya çıkan teknik ve yenilikler sanayi sektöründeki verimi yükseltip üretim artışına yol açmıştır. Fakat sanayi sektörüne karşı tarım sektöründeki verimlilik oldukça düşüktür. Ücretler ise en az doğal ücret seviyesinde kalmış ve ekonomide tam istihdam koşulları sağlanmıştır.

Ricardo'ya göre, sanayi sektöründeki verimlilik artışların sürekli bir şekilde devam etmesi imkânsızdır. Tarım sektöründe artan maliyetlerden dolayı ücretler de artacak ve buna karşı kâr oranı düşecek ve sonunda kısa bir süre sonra ekonomik büyüme sonra erecektir. Çünkü yeni yatırımlara yol açan faktör kâr güdüsüydü ve kâr oranı düşerse yatırımlar azalacak ve böylece bu durum ekonomik durgunluğa neden olacaktır. Ricardo'nun modeli ile ilgili bazı varsayımları şu şekildedir (Berber, 2006, s. 60-62):

- Başlangıçta kârların yüksek olması için tasarruf ve sermaye birikimi hızlıdır.
- Sanayi sektöründe teknik gelişme hızlıdır ve teknik gelişme hızının artış göstermesi bu kesimde emek için artan verim yasası geçerlidir.
- Sanayi sektöründeki teknikleri ilerlemeye karşı, tarım sektöründe bu ilerleme yavaştır. Bunun yanında arazinin kıt olması ve daha düşük kaliteli arazilere başvurulması sebepleriyle, tarım sektöründe azalan verimler yasası işlemektedir. Sanayi sektöründeki teknik gelişme ve artan verim tarım sektöründeki azalan verim halini yenemediğinden dolayı ekonominin tamamı için azalan verimler yasası işlemektedir.
- Üretim fonksiyonu sermaye, emek ve topraktan oluşmaktadır. Ancak emek ve sermaye içsel olarak genişlerken, toprağın arzı sabittir.
- Ücretler kısa dönemde emek arzı ve emek talebi tarafından belirlenir, uzun dönemde ise asgari ücret seviyesinde sabit kalma eğilimindedir. Bunun nedeni ise Malthus'un nüfus Kanunu formülünde geçerlidir.

David Ricardo' da gelirin üretime katılan faktörleri, işgücü, toprak sahipleri ve müteşebbis ya da sermayedardır. Ricardo'ya göre üretim faktörlerinin uzun dönemde

milli gelirden aldığı paylardaki değişim doğrultusunda ekonomide büyüme ve durgunluk olmak üzere iki süreç yaşanır (Berber, 2006, s. 62).

Büyüme Aşaması: Büyüme aşamasında Adam Smith'te olduğu gibi ekonomide başlangıçta kâr oranları yüksek olduğundan dolayı, tasarruf ve sermaye birikimi artacaktır. Sermaye birikimi yüksek olduğunda üretim artışını teşvik edecek ve üretimin fazla artması ise emeğe olan talebi arttıracaktır. Böylece emeğe olan talep artışı kısa dönemde reel ücretleri asgari geçim ücret seviyesinin üzerine çıkaracaktır. Neticede, nüfus artacak, nüfus yükselişi gıda maddelerine olan talebi artıracak ve üretimi daha fazla teşvik edecektir. Bu durumda iktisadi büyüme süreci devam edecektir.

Durgunluk Aşaması: Ücret hadlerindeki artıştan dolayı nüfus artacak ve nüfustaki artış tarım ürünlerine olan ihtiyacı artıracaktır. Gıdaya olan ihtiyacı karşılayabilmek için üretimin artırılması gerekmektedir. Bu durumda ise, ülkedeki verimli arazi miktarı kıt olduğundan verimsiz araziler üretime açılacaktır. Yani, ülkede verimli arazilerin miktarı sınırlı olduğundan üretimi artırmak için daha verimsiz arazilerin kullanılmasına başvurulacaktır. Ayrıca daha verimsiz arazilerin kullanılması farklı maliyetlerin artışına ve arazi sahiplerine ödenen kira bedelinin artışına neden olacaktır. Emek ve sermaye azalan verim yasasına tabi olduğu için uzun dönemde anormal kâr yerini normal kâra bırakacaktır. Genel olarak bir ekonomide kârların azalması yatırımları yavaşlatır ve diğer yandan nüfus artışı, uzun dönemde ücretlerin asgari geçim ücreti seviyesinde azalmasına neden olacaktır. Bu durumda durgunluk süreci başlayacaktır. Durgunluk aşamasında daha fazla yenileme yatırımlarına yapıldığında ücretleri asgari geçim (doğal ücretler) seviyesinde kalacak ve nüfus azalmaya başlayacaktır (Berber, 2006, s. 62-63).

David Ricardo, Smith'in Mutlak Üstünlükler teorisinden hareketle dış ticaret konusunda Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisini geliştirmiştir. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, bir ülkede diğer ülkeye göre üretim maliyetlerinin daha düşük ve işgücü verimliliğinin daha yüksek ve fırsat maliyetinin daha az olduğu ürünlerde, uzmanlaşmasının ve tüketimin refahının artırmasına neden olacağını ifade eder (Ünsal, 2005, s. 55).

2.4.3.3. Thomas Robert Malthus'un büyüme teorisi

Adam Smith'in Ulusların Zenginliği adlı kitabını yazmasının ardından Klasik iktisatçılar, iyimser ve kötümser olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. İyimser iktisatçılara göre, nüfus artışı insanlık ve toplum için herhangi bir tehdit

oluşturmamaktadır. Ancak kötümser iktisatçı olan Malthus 1798 yılında yayınladığı “Nüfus Prensipleri üzerinde bir Deneme” adlı eserinde geliştirilen büyüme teorisinde, iyimser iktisatçıların aksine, sürekli nüfusun artışının insanlık ve toplum için ciddi bir tehdit oluşturacağını ifade etmiştir. Malthus’a göre, nüfus artışı kontrol edilmediği takdirde, yani kendi haline bırakıldığında nüfus hızı geometrik olarak artmaktadır. Buna karşın, gıda yani reel hasıla hızı aritmetik bir şekilde artmakta ve bu iki değişken arasındaki fark giderek uyumsuz bir biçimde büyümektedir. Bu durumda nüfus artışından dolayı emek arzı, emek talebinin üzerine çıkmış olacak ve durum işsizlik oranının artışına sebep olur. Öte yandan, fazla nüfusun beslenme ihtiyacı yetirince karşılanamayacağından dolayı ölüm oranı artacaktır. Dolayısıyla nüfusun azalması emek arzı ile emek talebinin yeniden eşit olmasına yol açacaktır. Klasik Ekolünde nüfus ile büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmeye çalışan ilk iktisatçının Malthus olduğu bilinmektedir. Malthus’un büyüme teorisine göre, nüfusun artışı büyüme üzerinde olumsuz etki yaratacaktır. Bu yüzden nüfus ile ekonomik büyüme arasında denge oluşturulması gerekmektedir (Erdem, 2017, s. 67).

Malthus’un büyüme teorisi iki faktör ile açıklanmaktadır. İlkinde üretim faktörleri arasında önemli yere sahip olan toprak miktarı sabittir. Bunun için tarım kesimde azalan verimler yasası işlemektedir. Bu durumda, artan nüfusun gıdaya olan taleplerini karşılamak için toprak ve tarımsal üretim yetersiz kalacaktır. İkinci faktör ise, nüfusun artış hızı üzerinde gelirin olumlu etkisidir. Daha net bir ifadeyle, gelir yükseldikçe yaşam standartları iyileşir, bununla birlikte sağlık ve beslenmeye olan ihtiyaçların daha iyi bir şekilde karşılanmasından dolayı doğum oranı ve nüfus yükselişi bu durumdan pozitif yönde etkilenir. Malthus’un büyüme teorisinde öne çıkan başka bir husus ise, reel hasılanın toprak ve emeği kullanarak üretmesidir. Toprağın miktarı değişmediği için reel hasıla miktarı ancak işgücüne ve nüfusa bağlı olarak değişir. Üretimde emek girdisine göre azalan verimler geçerli olduğu için, toprağın miktarı ve teknoloji sabit iken, nüfusta belirli bir orandaki gelen artış, çıktıyı daha düşük oranda arttıracaktır. Dolayısıyla bu durumda, kişi başına düşen çıktıda azalma ortaya çıkacaktır (Erdoğan vd., 2017, s. 52-54).

Malthus’a göre, sağlıkla ilgili her türlü iyileşmenin yapılması ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması pek bir anlam ifade etmemektedir. Ayrıca gelir dağılımının iyileştirilmesine yönelik hükümetlerin uyguladığı politikalar ölüm oranının azalmasını

sağlar ve böylece kişi başına düşen çıktıyı azaltır. Genel olarak hükümetler sağlık ve gelir dağılımına yönelik olarak özellikle gelir eşitsizliğini azaltmak için bazı politikalar uygular. Malthus'a göre bu politikalar nüfusun artışına neden olmakta ve daha fazla insanın yoksul olmasına afetlerinin çıkmasına ortam hazırlamaktadır (Erdoğan vd., 2017, s. 52-54).

Özetle Klasik iktisatçılardan Adam Smith, David Ricardo ve Robert Malthus büyüme teorisinde, ekonomik büyümeyi emek ve sermaye birikimine bağlı olarak açıklamaya çalışmışlardır. Klasik iktisatçılar ekonomik büyümeyi kısa dönemde analiz etmişlerdir. Çünkü uzun dönemde ekonominin durgunluk dönemine gireceğini öngörmüşlerdir.

2.5. Keynesyen Büyüme Teorisi

Klasik görüşe göre, piyasa mekanizması otomatik olarak tam istihdamı sağlayacaktır. Bu görüşe Büyük Dünya Buhranına kadar kuşku duyulmamıştır. Ancak 1929 yılında dünyada Büyük Buhran çıkmasının ardından Klasik modele en ciddi eleştiri John Maynard Keynes tarafından yapılmıştır. Bir anlamda, Keynes Klasik modeli eleştirerek Büyük Buhrandan kurtulmanın yolunu ortaya koymuştur.

Keynes'e göre, büyük krizin en önemli nedeni toplam talepteki yetersizliktir. Bu talep yetersizliği eksik istihdamın başlıca kaynağıdır ve Klasik iktisatçıların ifade ettiği görüşün aksine, tam istihdamı garanti edecek herhangi bir mekanizma yoktur (Yıldırım, 2008, s. 141).

Keynes'in ekonomik büyümeye yönelik görüşleri ve analizleri statik bir analiz olarak bilinir (Erdoğan vd., 2017, s. 67-68). Keynes, devletin ekonomiye müdahale etmesini beyan etmiş ve işsizliğin devlet tarafından çözülecek bir sorun olduğunu dile getirmiştir. Keynes, üretimi belirleyen arz koşulları değil, talep koşulları olduğunu açıklamıştır. Ayrıca ekonomik büyümede tüketim ve yatırım harcamalarından oluşan efektif talebin arza göre daha mühim olduğunu söylemiştir. Ekonomilerin durgunluktan kurtulabilmelerini mümkün kılan etken talebin artırılmasıdır. Toplam talepteki artış stokları eritecek, eriyen stoklar yatırımları teşvik edecek ve artan yatırımlar ise büyümenin hızlandırılmasına neden olacaktır. Böylece eksik istihdamdan tam istihdama doğru gidilecektir. Bu bağlamda Keynes yatırımların özellikle kapasite artırıcı etkisi üzerinde durarak, yapılan yatırımların ne oranda arttırılacağı konusunda yoğunlaşmıştır. Keynes bu analizi yaparken "uzun dönemde herkes ölecektir" diyerek uzun dönemde

büyüme yi açıklamamış, kısa dönemde eksik istidam dengesinden tam istihdam dengesine nasıl erişebileceğini açıklamayı hedeflemiştir. Keynes'in yaklaşımı aslında veri teknolojisi ve veri iş gücü ile konjonktür dalgalanması incelemesidir (Erdoğan vd., 2017, s. 67-68).

Aslında Keynes doğrudan ekonomik büyüme ile ilgili bir model öngörmemiştir. Ortaya çıkan büyük ekonomik kriz sonrasında ekonominin nasıl toplanacağı ile ilgilenmiştir. Daha sonraki dönemlerde diğer iktisatçılar Keynes'in düşüncesinden hareketle yeni modeller geliştirmişlerdir.

2.6. Neo-Klasik Büyüme Teorisi

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem büyüme ve kalkınma üzerinde durulan bir dönem olmuştur. İkinci Dünya Savaşına katılan ülkeler siyasi ve ekonomik bakımdan büyük oranda zarar görmüşlerdir. Savaş dönemlerinden sonra ülkelerin temel amacı ekonomik büyüme ve kalkınma olmuştur. Özellikle zengin ülkeler daha hızlı bir şekilde büyüme ve kalkınma düzeyine ulaşabilmek için farklı yöntemler ve politikalar ele almışlardır. Bu nedenle büyüme ve kalkınma önemli bir konu haline gelmiştir. Genel olarak ülkeler nasıl daha hızlı bir şekilde büyüyeceklerine dair çalışmalar yapmışlardır. Bu aşamada Neo-klasik büyüme teorisi dikkat çekmeye başlamıştır.

Neo-klasik büyüme teorisi 1950'lerde Robert Solow tarafından ortaya atılmıştır. Neo-Klasik büyüme teorisi nüfus artışına ve teknolojik değişime, tasarruf, yatırım ve ekonomik büyümenin nasıl yanıt verdiği amacıyla tasarlanmıştır (Parasız ve Özer, 2005, s. 538).

Solow modelinde, piyasa ekonomilerinin istikrarlılığı benimsenirken, uzun dönemde ekonomilerin mutlaka kararlı veya dengeli büyüme sürecini yaşayacaklarını açıklamıştır. Dengeli büyüme süreci, nüfus artışı, sermaye birikimi ve teknolojik değişiminin, yani bu üç değişkenin karşılıklı etkileşimi ortaya konularak incelenmektedir. Mutlaka kararlı ya da dengeli büyüme sürecinde, nüfusun büyüme oranında gelen artış ekonomik büyüme oranını da etkilemektedir. Ancak büyüme oranında meydana gelen artış, nüfusun büyüme oranının artışını etkilememektedir. Öte yandan teknolojik gelişme büyüme oranını etkilemekte, büyüme oranı ise teknolojik gelişmeyi etkilememektedir. Bu durumda, büyüme ile nüfus artışı ve teknolojik gelişme arasındaki ilişkinin tek taraflı nedensellik ilişkisi olduğu bilinmektedir.

Neo-klasik modelin varsayımları şu şekildedir (Erdoğan vd., 2017, s. 103-104):

- Ekonomi daima potansiyel hasıla ve tam istihdam seviyesinde olup, piyasa mekanizması çalışmakta ve piyasada tam rekabet koşullarının geçerliliğini korumaktadır.
- Ekonomide tek bir mal üretilmekte ve tüketilmektedir. Bu mal ise o ülkenin gayri safi yurt içi hasılasını meydana getirmektedir.
- Dışa kapalı bir ekonomi vardır. Yani diğer ülkelerle herhangi bir ticaret söz konusu değildir ve devlet müdahalesi yoktur.
- Modelde iki karar birimi, hanehalkları (tüketiciler) ve üreticiler (firmalar) vardır. Hane halkları emek girdisini sağlarken, firmalar ise sermaye girdisini sağlamaktadır.
- Modelde dışsal kabul edilen teknolojik gelişmeler tüm ülkelerde sabittir ve ülkeler hiçbir maliyete katlanmaksızın yararlanabilmektedirler.
- Modelde kullanılan üretim fonksiyonu ölçeğe göre sabit getiriye sahiptir.
- Modelde azalan verimler kanunu emek ve sermaye faktörü için geçerlidir.
- Modelde işgücü ve sermaye, piyasa şartlarında birbirinin yerine ikame edilebilir. Bundan dolayı işçi başına sermaye artabilmekte veya azabilmektedir.
- Modelde tasarruf ve yatırımlar eşittir. Bu yüzden modelde ayrı bir yatırım fonksiyonuna yer verilmemiştir.

Varsayımlarda değinilmeyen hususlar ise şunlardır: Durağan durum, teknolojik değişme ve yakınsama hipotezleridir. Solow modelinde durağan durum, işçi başına sermayenin değişmediği ve işçi başına çıktının sabit kaldığı durumdur. Daha basit bir ifadeyle, durağan durumda işçi başına çıktı ve işçi başına sermaye bir denge değerine ulaşmıştır. Durağan durum ekonominin uzun dönem dengesini ifade etmektedir.

Basit Solow modeli, teknolojinin olmadığını öngörmüştür. Ancak teknoloji modele dahil edildiğinde ekonomik büyümeyi arttırıcı neticelerini ortaya çıkarmaktadır. Teknoloji, sermaye ve emek verimliliğini arttırır. Var olan üretim faktörleri kullanılarak teknoloji aracılığıyla fazla çıktı elde edilebilir veya aynı çıktı seviyesi daha az üretim faktörü kullanılarak sağlanabilir (Erdinç vd., 2017, s. 103-104):

Solow'un yakınsama hipotezine göre, sermayenin iş gücünden daha hızlı arttığı bir ekonomide, teknoloji dışsal ve sabit bir değişken iken, kişi başına geliri düşük olan ülkeler, kişi başına milli geliri yüksek olan ülkelere göre daha hızlı bir şekilde büyüme performansı göstereceklerdir. Diğer bir ifadeyle, fakir ülkeler zengin ülkelere oranla

daha hızlı büyüme eğilimi göstereceklerdir. Bunun nedeni, azalan verimler yasasıdır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin düzeyine gelebilirler. Ancak yakınsama hipotezinde fakir ve zengin ülkelerin yapısal özelliklerine dikkat edilmemektedir (Han & Kaya, 2009, s. 294).

Solow ekonomik büyüme teorisinde genel olarak bazı ülkeler neden zengin ve bazı ülkeler neden fakir olduğu sorusuna yanıt vermeye çalışmıştır. Solow modeline göre, zengin ve fakir gerçekliğinin asıl sebebi, yatırım ve nüfus oranlarına gelen artış ve teknolojik gelişmelerdeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Çünkü zengin ülkeler daha fazla yatırım yapan, daha az nüfus artış oranına sahip olan ve daha hızlı teknolojik gelişme sebebiyle emeğin verimliliğini artıran ülkelerdir (Berber, 2006, s. 163-164).

2.7. İçsel Büyüme Teorisi

Neo-klasik büyüme teorisi 1980’li yıllara kadar büyüme teorisi alanında oldukça meşhur bir iktisadi büyüme teorisi olmuştur. Ancak Neo-klasiklerin ortaya attığı varsayımlarını açıklamasında yetersiz kalmış ve içsel büyüme teorisi ise Neo-klasik görüşleri eleştirerek önem kazanmıştır. Merkantilist büyüme teorisinden bu yana ortaya atılan büyümeye yönelik tüm teoriler, bir önceki ana akım teorilere yönelik olarak geliştirdikleri eleştiriler üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla içsel büyüme teorisinin ortaya çıkmasına Neo-klasik veya dışsal büyüme teorileri neden olmuştur. Ekonomik büyüme konusundaki son görüş içsel büyüme teorisi, Romer’in 1986 yılında yaptığı çalışma ile ortaya çıkmıştır. Bu model oldukça yeni bir model olduğu için daha sonra Lucas ve Barro tarafından devam geliştirilmiştir (Ergül, 2009, s. 295).

Solow büyüme teorisinde uzun dönemli büyüme oranını açıklayan sermaye ve iş gücü dışında olan kısma “artık faktör” adını vermiş ve bu artığı dışsal olarak kabul etmiştir. Solow büyüme teorisinde teknolojiyi dışsal ve sabit bir faktör olarak kabul etmiştir. Solow’a göre, uzun dönemde (durağan durumda) büyüme oranları sifıra yaklaşacak ve böylece ülkelerin büyüme oranları ile kişi başına düşen milli gelir düzeyleri de uzun dönemde birbirlerine yaklaşacaktır. Yoksul ülkelerde daha az sermayenin bulunmasında dolayı bu ülkelerde sermaye verimliliğini arttırarak daha hızlı büyümeyi sağlarken, zengin ülkelerde daha fazla sermayenin bulunmasına rağmen, bu ülkelerde sermayenin verimliliği azdır. Çünkü yüksek sermayeye sahip olan ülkelerde azalan verimler yasası çalışmaya başlayacaktır. Fakir ve zengin ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir farklılığı giderek azalacaktır. Solow’un ortaya attığı bu öngörüler

uygulamada ortaya çıkan gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmıştır. Çünkü gelişmiş ülkeler yıllardır pozitif büyüme oranlarını başarılı bir biçimde sürdürmektedir ve gelişmekte olan ülkelerde ise istikrarsız bir süreç devam etmektedir. Sonuç olarak, içsel büyüme teorisi bu iktisadi olayları açıklamak amacıyla ortaya çıkmıştır. (Erdoğan vd., 2017, s. 136).

İçsel büyüme teorisinin, Neo-klasik büyüme teorisine karşı olan varsayımları şunlardır (Han & Kaya, 2009, s. 296):

- Artan Getiri: Neo-klasik büyüme teorisi azalan getiri varsayımına dayanmaktadır. İçsel büyüme teorisinin, fiziksel sermaye birikiminin yanında, insan sermayesini de içermesi, sermaye başına düşen gelire artış getirebilir. Yani, sermayenin azalan getirisi olduğu varsayımının geçerliliğini yitirmesi önemli bir gelişmedir. Artan getiri varsayımı iktisadi büyüme teorilerini güçlendirmektedir. Neo-klasik büyüme teorisinde sermayenin azalan getirisi olduğu kabul edilen anlayışı ve sermayenin teknolojidenden ayrı bir faktör olarak düşünülmesi, yatırımları önemsiz kılan iki faktördür. İçsel büyüme teorisinde yatırımlar önemli bir yere sahiptir. Fiziksel sermayeye, insan ve bilgiye yatırım yapılması ekonomik büyümeyi artıracaktır. Böylece yatırım ülkenin sermaye kaynaklarını zenginleştirmekle birlikte birçok noktada ekonomide verimliliği artıracak bilgi akışını da sağlayabilir.
- Dışsallık: Dışsallık önemli bir büyüme ve kalkınma unsurudur. Bir kişi veya firmaya ait bilgi sermayesi yalnız kendisine kâr sağlamış olmakla birlikte toplum için de kâr yaratmış olur. Böylelikle içsel değişken modelde dışsallık yaratarak marjinal verimliliklerin düşmesini engellemektedir. Diğer bir ifadeyle, içsel değişkenler dışsallık yaratarak verimlilik artışına neden olurlar.
- Eksik rekabet piyasaları: Neo-klasik büyüme teorisinde tam rekabet piyasalarının varlığı varsayılırken, içsel büyüme teorisinde eksik rekabet piyasalarının varlığı varsayılmaktadır. Çünkü ekonomik yaşam tam rekabet koşulları içinde değildir. Bu yüzden eksik rekabet piyasalarının modele dahil edilmesi önemlidir. Bunun sebebi, yeniliğin oluşabilmesi için monopolistik piyasaların gereklidir. Yeniliğin sağladığı monopol kârı, firmalar daha çok yeniliğe motive edecektir.

- Teknolojik ilerleme: Bilgi ve insan sermayesi içsel büyüme ve Neo-klasik büyüme teorileri arasındaki temel fark, başlangıçta sermaye ve yatırım kavramlarının tanımlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. İçsel büyüme teorilerinin başlıca kaynakları, teknolojik ilerleme, bilgi ve insan sermayesidir. Bu yaklaşımda her yatırımın yenilikler ve bilgi sağladığı bilinmekte ve fiziksel sermaye üzerine yapılan her yeni yatırım, üretimin artmasına sebep olduğu gibi insan sermayesinin de artışını sağlamaktadır. Dolayısıyla işgücünün fazla sermaye ile çalışması, bilgi ve becerileri arttırır. Bu bağlamda hem fiziksel hem de insan sermayesinin artması, azalan etkenlerin ortaya çıkışına mâni olacaktır.

Son olarak özetle, içsel büyüme teorisinde iktisadi büyümenin en önemli kaynaklarının şu unsurlar olduğu bilinir: Beşerî sermaye, bilgi, yaparak öğrenme, yaratıcılık, yenilik, araştırma ve geliştirme, sağlık ve eğitim, dışsallık, pozitif ölçek ekonomileri, teknolojik gelişme ve teknolojik altyapı, iş bölümü ve uzmanlaşmadır. İçsel büyüme teorileri ekonomik entegrasyonu desteklemektedir. İçsel büyüme teorileri devlete yönlendirici, koordine ve teşvik edici gibi mühim vazifeleri yüklemektedir (Erdoğan vd., 2017, s. 142).

Merkantilizm döneminden itibaren ekonomik büyüme ile ilgili ortaya atılan görüşler günümüze kadar iktisatçılar tarafından tartışılmaktadır. Ekonomik büyüme teorilerinin tarihsel gelişimine bakıldığında, büyümeye katkı sağlayan faktörler olan sermaye, emek, toprak, doğal kaynaklar, teknolojik gelişmeler ve beşerî sermayenin her biri farklı dönemlerde iktisatçılar tarafından tartışmanın önemli başlığı olmuştur. Günümüzdeki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümelerinin üzerinde teknolojik gelişmelerinin katkısı giderek artmaktadır. Ayrıca teknolojik gelişmeler ekonomik büyümeyi etkilemekle birlikte, insanların sosyal ve kültürel davranışlarını da etkilemektedir.

3. AFGANİSTAN EKONOMİSİNDE EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET

Afganistan ile ilgili genel olarak Türkçe kaynaklarda az bilgi bulunmaktadır. Bu neden ile bu başlık altında ülkenin ekonomik göstergelerini incelemeyen önce tarihsel gelişimine özetle değinilmiştir.

3.1. Afganistan'ın Tarihsel Gelişimi

Afganistan Orta Asya, Batı ve Güney Asya'nın kesiştiği noktada yer almaktadır. Etrafı dağlarla çevrili olan ülkenin denize sınırı yoktur. Afganistan jeopolitik konumundan dolayı önemli ticaret yolları üzerinde kurulmuştur. Güney ve Doğu Asya'yı, Avrupa ve Orta Doğu'yu büyük ticaret yollarıyla birbirine bağlamaktadır. Afganistan tarih boyunca jeopolitik konumundan ve sahip olduğu yeraltı zenginliklerinden dolayı çeşitli medeniyetler tarafından işgal edilmeye çalışılmıştır. Afganistan tarihsel süreçte çeşitli isimler almıştır. İlk çağ da Ariyana, Orta Çağ da ise Horasan isimlerini almıştır. Afganistan'ın tarihsel kültürü kaynaklarda 5000 yıl öncesine dayanmaktadır. Afganistan, 19 Ağustos 1919'da Gazi Amanullah Kan'ın iktidara geçmesinin ardından bağımsızlığını kazanmıştır. Ülkenin yüzölçümü 652.100 kilometredir. Kuzey'de Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan; batıda, İran; doğu ve güney doğuda Pakistan ve Kuzey'de ise Çin ile komşudur (Naeim, 2017, s. 59-61). Farklı etnikleri bünyesinde barındıran Afganistan'ın resmi dili Peştuca ve Farsçadır. Ancak Özbekçe resmi bir dil olmamasına rağmen, çoğunlukla ülkenin kuzeyinde konuşulmaktadır. Ülke nüfusun %99'u Müslüman ve %1'i ise diğer dinlerden oluşmaktadır. Ülkede nüfus yoğunluğuna göre yaşayan etnik gruplar sırasıyla; Peştunler, Tacikler, Hazarlar, Özbekler (Türk), Türkmenler, Aymaklar, Baluçlar ve diğer etnik gruplar olarak sıralanabilir (Ortaq, 2017, s. 3-6). Afganistan'ın başkenti Kabil'dir. Ülke 34 il ve 364 ilçeden oluşmaktadır. Ülke nüfusu giderek artmaktadır. 2018 yılında Afganistan Merkez İstatistik raporuna göre, ülkenin toplam nüfusu 31,6 milyon olarak tahmin edilmiştir. Bu verilere göre ülkenin 16,1 milyonu erkeklerden, 15,5 milyonu ise kadınlardan oluşmaktadır. Ülkedeki nüfusun büyük oranı tarım ile uğraşmaktadır (Central Statistics of Afghanistan, 2018, s. 1).

Afganistan tarih boyunca ticari bir stratejik konuma ve yeraltı zenginliğine sahip olmasından dolayı güçlü ülkelerin rekabet ettiği bir alana dönüşmüştür. Yaşanan olaylar

ülkenin ekonomik ve sosyal yaşamını olumsuz etkilemiştir. Ülke İkinci Dünya Savaşına fiili olarak katılmadığı halde ekonomisi savaştan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.

1960 yılından itibaren Sovyetler Birliği (SSCB) Afganistan'ın iç işlerine müdahale etmeye başlamıştır. 1973'de ülkede gerçekleştirilen darbe ile Zahir Şah'ın krallık dönemine son verilmiş ve bunun ardından ülkede başkanlık sistemi gelmiştir. SSCB 1979 yılında ülkede ortam karışıklığını bahane ederek ülkeye saldırmıştır. Ancak 1984'de Afgan Mücahitler grubu aldığı dış yardımlarla SSCB işgaline karşı başarıya ulaşmışlardır. 1988 yılında Afganistan, Pakistan ve SSCB ile askeri birliklerin ülkeden çekilmesiyle ilgili bir anlaşma imzalanmış ve anlaşmanın ardından 1989'da SSCB askerleri tamamen ülkeden çekilmiştir. 1989-1992 yılları arasında Dr.Necibullah halktan ve uluslararası toplumdaki herhangi bir destek almamasına rağmen iktidara gelmiştir. Necibullah, ülkede ulusal barışı sağlamak için çabalamış ancak içten ve dıştan destek bulamayınca başarılı olamamıştır (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2012, s. 2). Necibullah'ın iktidarının dağılması, Kabil'in Afgan Mücahit tarafından ele geçirilmesine yol açmıştır. Farklı etnik ve siyasi gruplardan oluşan Mücahitlerin iktidara gelmesiyle, ortak bir koalisyona kurulmasına yönelik fikir anlaşmazlıkları ortaya çıkmıştır. İktidarı paylaşamayan siyasi liderler, ülkeyi iç savaşa sürüklemiştir. Bu durumda ortaya çıkan iç savaş birkaç yıl içerisinde neredeyse ülkenin tamamında etkili olmuş ve başkent Kabil harabeye çevirmiştir. Ülkede yaşanan iç savaşın etkisiyle huzursuz bir ortam oluşmuş, bu durum çeşitli örgütlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Taliban grubu bu dönemde ortaya çıkmıştır. Taliban sırasıyla Kandahar kentini, 1995'te Herat'ı, 1996'da ise ülkenin başkenti olan Kabil'i alarak iktidarı ele geçirmişlerdir. Taliban grubu ülkeyi 2001 yılına kadar yönetmiştir (Maley, 2010, s. 869). 2001 yılında ABD askeri müdahalesinin desteklediği kuzey ittifak kuvvetleri tarafından devrilmiştir. 2001 yılında ülke tarihine yeni bir siyasi ve iktisadi sayfa açılmıştır (BTI 2018 Country Report , 2018, s. 4).

Afganistan'ın ekonomik altyapıları çatışmalardan dolayı neredeyse yok edilmiştir. Bu yüzden Taliban rejiminin devrilmesinin ardından ülkenin yeniden yapılandırma süreci çerçevesinde, 5 Aralık 2001 yılında BM önderliğinde Afgan siyasilerin katılımıyla Bonn anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın sonucunda, ülkede Hamid Karzai geçici hükümet başkanı olarak görevlendirilmiştir. Bu bağlamda 9 Ekim 2004 tarihinde yapılan seçimlerde ülkenin cumhurbaşkanı olarak Hamid Karzai halk

tarafından seçilmiştir (Sasaoğlu, 2014, s. 2). Hamid Karzai beş yıldan sonra 2009'da başkanlık seçimlerine tekrar aday olmuş ve halk tarafından cumhurbaşkanı olarak ikinci kez seçilmiştir. 2014 yılındaki başkanlık seçimlerinde siyasi olayların çıkmasının ardından Ulusal Birlik Hükümeti kurulmuştur. Ulusal birlik hükümetinde Dr. Aşraf Gani Cumhurbaşkanı ve Dr. Abdullah Abdullah Başbakan olarak görev üstlenmişlerdir (Maley, 2010, s. 10).

3.2. 2001 Yılı Öncesi Dönemde Afganistan'ın Dış Ticareti ve Ekonomik Büyümesi

Afganistan'da ticaret işlemlerinin yapılmasının geçmişi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Afganistan, Doğu ve Batı arasındaki eski uygarlıkların (Çin, İran, Hindistan, Yunanistan) geçiş yolu üzerinde yer almıştır. İpek Yolu bu yolların en önemlisidir. Bu yoldan ipek olmak üzere akik, yün, halı, Lazuli, kurutulmuş meyve, pamuk, petrol ve kimyasal malzemeler Asya ve Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir. Amer Abdul Rahman Khan'ın krallık döneminde (1880-1901), Afganistan'ın ticari hacmi gittikçe büyümeye başlamıştır. Ülkenin başlıca ihracat ürünleri hayvan derisi, Lazuli, yün, yakut, at ve ahşap yapıları gibi malzemeler olmuştur. Buna karşın, İran, İngiltere, Rusya, Almanya, Hindistan ve Avusturya'dan deri, pirinç, çay ve şeker gibi ürünleri ithal etmiştir.

Ekonomik büyümenin ve dış ticaretin gelişmesinin temel şartlarından biri, dış ülkelerle sağlam bir ticaret ilişkisinin kurulmasıdır. Afganistan hükümeti ilk kez 1725 yılında ticareti artırmak amacıyla SSCB ile ticari bir anlaşma imzalamıştır. Ülke ekonomisi tarımsal ürünlere bağlı olduğundan dolayı ve diğer taraftan yurt içinde geniş bir piyasa olmadığından yabancı piyasalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu neden ile Amanullah Kan 1919 yılında ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra ticareti de daha fazla geliştirmek için 1919-1928 yılları arasında İngiltere, SSCB, Polonya, Mısır ve İsviçre ile ticaret anlaşmaları imzalamıştır (Abel, 2017, s. 232).

Amanullah Kan, ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra ülkede modernleşme sürecini başlatma hedefiyle ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda reformlar yapmaya başlamıştır. Afganistan, Türk Kurtuluş Savaşına yardım etmek için asker göndermiş ve Türkiye'nin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olma özelliğini taşıması bakımından iki ülke arasında kardeşlik ilişkisinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu nedenle, Mustafa Kemal Atatürk ve Amanullah Kan arasında bir dostluk ilişkisi

kurulmuş, günümüze kadar bu ilişki devam etmiştir. Afganistan ile Türkiye arasında 1 Mart 1929'da gerçekleştirilen anlaşmanın ardından, Türkiye Afganistan'da, Amanullah Kan tarafından başlatılan modernleşme sürecini hızlandırmak amacıyla ekonomik ve idari alanlarda yardım sağlamıştır (Nimani, 2014, s. 6). Amanullah, Türk uzmanların yardımı ile 1923 yılında ilk anayasayı oluşturmuştur. Böylece gerçekleştirilen reformlarla birlikte Afganistan'ı ekonomik açıdan bağımsız kılmaya ve sanayileşme sürecine hızlandırmaya yönelik çabalar da gösterilmiştir. Bunun için yeni vergi sistemi kurulmuş ve Afganistan'da ticareti kolaylaştırmak amacıyla ilk ulusal Afgan para birimi bastırılmıştır. Diğer taraftan sanayileşme sürecini finanse etmek için, tarımsal verimliliği artırmakla birlikte kamu toprakları daha düşük fiyatlarla köylülere ve iş adamlarına satılmıştır. Amanullah Kan ayrıca yolları, telgraf, telefon hatları ve posta hizmetleri gibi iletişim ağlarının inşa edilmesinin yanında, sanayileşmiş bir ekonominin altyapı gereksinimlerini planlamaya başlamıştır. Altyapı gelişiminin merkezi olan Kuzey ve Güney Afganistan arasında Hindu Kuş ile doğrudan bir bağlantı sağlayacak olan büyük kuzey yolu inşa edilmesini de planlamıştır. 1920 yılı sonunda Afganistan hava yoluyla Taşkent, Tahran ve Hindistan'a bağlanmıştır. Amanullah Kan ağaç işleri, tekstil ve kâğıt üretimi gibi endüstriler de dahil olmak üzere hafif bir sanayi sektörü oluşturmak için yurt dışından uzman ekipmanlar satın almıştır. Ayrıca öğrencileri Avrupa-Asya ülkelerine eğitim almak, fabrikalarda çırak olarak çalıştırmak, Afganistan'da yeni endüstriler geliştirmek ve kullanılacak teknik becerileri kazandırmak için yurt dışına göndermiştir (Chua, 2014, s. 37-41).

Amanullah Kan'ın on yıllık döneminden sonra iktidara geçen Mohammad Nadir Kan (1929-1932), ticareti daha da genişletmek için yurt içinde kuzey, güney, doğu ve batıyı birbirlerine bağlayan otoyollar inşa etmiştir. Diğer bir yandan, Japonya, Pakistan, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerle dış ticaret anlaşmaları imzalamıştır. 1931 yılında Afgan tüccarlar tarafından ticareti birleştirmek ve ticaret alanındaki engelleri ve sorunları çözmek amacıyla Ticaret ve Sanayi Odası adıyla bilinen bir devlet kurumu kurulmuştur (Sanjar, 2018, s. 42). Afganistan'da 1932'de kurulan Afgan Milli Bankası ve 1939 yılında kurulan Afganistan Merkezi bankası ülkede başlatılan modernleşme sürecine destek olmuştur. Böylece dış ticaretin hızlanmasına da katkı sağlamışlardır. Afganistan'da başlatılan modernleşme süreci İkinci Dünya Savaşına kadar hızlı bir şekilde devam etmiştir. Ancak Afganistan İkinci Dünya Savaşına katılmamasına rağmen, iki büyük ticaret partneri olan Hindistan-İngiltere ve SSCB toprakları arasında

yer alması nedeniyle, Afganistan ekonomisi olumsuz yönde etkilenmiştir (Abel, 2017, s. 233). Tabloda 3.1’de 1939-1948 yılları arası dönem için Afganistan’ın ihracat ve ithalat rakamlarına yer verilmiştir.

Tablo 3.1. *Afganistan’ın 1939-1948 Yılları Arasında Dış Ticareti (Milyon \$)*

Yıl	İhracat	İthalat	Toplam Ticaret	Denge
1939	34,2	27,7	61,9	6,5
1940	41,0	32,8	73,8	8,2
1941	37,0	42,7	79,7	-5,7
1942	17,4	26,5	43,9	-9,1
1943	35,5	23,7	59,2	11,8
1944	44,2	25,6	69,8	18,6
1945	56,5	48,2	104,7	8,3
1946	60,0	53,0	113	7,0
1947	54,2	50,0	104,2	4,2
1948	55,0	53,0	108	2,0

Kaynak: Ministry of National Economy of Afghanistan, Problems of Economic Development in Afghanistan

Tablo 3.1’e bakıldığında, Afganistan’ın dış ticareti 1939 ve 1940 yıllarında fazla vermiştir. Ancak 1941 ve 1942 yıllarında İkinci Dünya Savaşından etkilediğinden dolayı dış ticareti dengesi negatif olmuştur. Fakat daha sonraki yıllarda ise tekrar fazla vermiştir. Öte yandan 1939’dan itibaren 1942 yılı hariç dış ticaret hacmi artmıştır (Abel, 2017, s. 233). Daha sonraki dönemlere gelindiğinde, özellikle 1956 yılında ekonomiyi canlandırmak ve dış ticareti arttırmak amacıyla beş yıllık ilk resmi ekonomik kalkınma planı hükümet tarafından hazırlanmıştır. Uygulanan ilk beş yıllık ekonomik kalkınma plan ile ülkenin dış ticaretinin artmasıyla birlikte ekonomik büyüme de artış göstermiştir. Tablo 3.2’de uygulanan ilk ekonomik kalkınma planından sonra 1957-1962 yılları arasındaki dönemde ülkenin dış ticaret rakamları verilmiştir.

Tablo 3.2. *Afganistan’ın 1957-1962 Yılları Arasında Dış Ticareti (Milyon \$)*

Yıl	İhracat	İthalat	Toplam Ticaret	Denge
1957	51.273,2	46.201,1	97.474,3	5.072,1
1958	58.860,7	53.668,6	112.529,3	5.192,1
1959	46.401,6	72.757,6	119.159,2	-26.356,0
1960	60.361,9	80.938,5	141.300,4	-20.576,6
1961	49.885,3	86.798,3	136.683,6	-36.913,0
1962	53.389,7	99.094,3	152.484,0	-45.704,6

Kaynak: Royan Afghan Ministry of Commerce, Afghanistan’s Foreign Trade Revised, 1335-1340, March 1963, Kabul Afghanistan, p. 1

Tablo 3.2 dikkate alındığında, dış ticaret rakamlarından anlaşılacağı üzere ülkenin ilk kalkınma planından sonra toplam ticaret hacmi artmıştır. Ancak bu artışın büyük kısmı ithalat rakamlarından kaynaklanmıştır. Ülkenin dış ticareti açık vermeye başlamıştır. Ülkenin yurt dışına satmış olduğu malların miktarı, yurt dışından satın almış olduğu malların miktarından fazla olmuştur. Tablo 3.2’de görüldüğü gibi ilk ekonomik kalkınma planından sonra 1957-1958 yıllarında dış ticaret fazlalığı olmuştur. Daha sonraki yıllarda ise bu durumun tersi olmuş, yurt dışından daha fazla miktarda mal satın alınmış ve karşılığında az miktarda mal yurt dışına satılmıştır. İthalat miktarı ihracatı geçmiştir.

Afganistan’ın ihracat kalemlerinden yaklaşık %90’ı tarım ürünlerine dayanmaktadır. Ülkenin ihracatı ağırlıklı olarak kürk (karagül), taze meyve, kurutulmuş meyve, ham pamuk, yün, halı ve kilim gibi tarım ürünlerden oluşmaktadır. Ülke ekonomisini canlandırmak amacıyla tarımsal ürünlerini dış piyasalara ihraç etmiştir. Buna karşın, petrol ürünleri, çelik ve demir dışındaki metal tedariki, tüm ulaşım ekipmanları ve makineleri gibi yüksek teknoloji ürünlerini ithal etmiştir. Afganistan’ın dış ticareti 1959’dan sonra açık vermeye başlamıştır. Çünkü SSCB ve Güney Batı Afrika ülkeleri, Afganistan’ın ihraç yaptığı kürk (karagül) ürünleri ile New York ve Londra piyasalarında rekabete girmişlerdir. Bu nedenle ülkenin ihraç mallarının fiyatında düşüş yaşanmıştır. Diğer yandan Afganistan’ın denize herhangi bir sınırı olmadığından ticareti transit olarak Pakistan ve Hindistan üzerinden gerçekleştirebilmekteydi. Ancak 1961’da Pakistan’ın transit yolu kapatmasından dolayı bu durum Afganistan’ın ihracatı üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu sorun çözülmüş olsa bile ara sıra yaşanan sorunlar bu iki ülke arasında günümüze kadar devam etmiştir.

Afganistan 1957-1962 yılları arasında en çok SSCB, ABD ve Hindistan’a mal ihraç etmiştir. Tablo 3.3’te 1956-1962 yılları arasındaki dönemde Afganistan’ın ihraç yaptığı başlıca ülkeler yer almaktadır. Ülkenin tüm taze ve toplam meyvelerinin %73 Hindistan’a, pamuğun %90’ı ve yünün %80’i SSCB ve Çekoslovakya’ya, karagül derisinin %98’i ABD ve İngiltere’ye, halı ve kilimlerinin %88,5’i Londra ve Almanya’ya ihraç edilmiştir (Eltezam, 1966, s. 96-97).

Tablo 3.3. 1956-1962 Yılları arasında Afganistan'ın İhracat Yaptığı Başlıca Ülkeler (yüzde olarak)

SSCB	28,5
ABD	20,5
Hindistan	18,4
İngiltere	14,2
Almanya	6,8
Pakistan	5,1
Çekoslovakya	3,7
Diğer Ülkeler	2,8
	100

Kaynak: Ibid., pages 18 through 23, and calculation therefrom, Afghanistan's Foreign Trade, Middle East Institute, (Eltezam, 1996)

Afganistan'ın tedarikçisi olan en büyük sekiz ülke arasında ilk sırada SSCB, ikinci sırada ABD ve sonrasında Hindistan, Japonya, Pakistan, Çekoslovakya, Almanya ve İngiltere ülkeler yer almıştır. Genel olarak ülke ithalatının %94'ünü oluşturan bu sekiz ülkeden ağır makineler, ekipmanlar, malzemeler, sermaye malları, gıda, şeker ve petrol gibi ürünler ithal edilmiştir. Afganistan'ın en büyük ihracat ve ithalat partneri geçmişte SSCB olmuştur. Genellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkeler daha hızlı bir şekilde büyümeye ulaşmak hedefiyle dış ticarete başvurmuşlardır. Afganistan ekonomisi ağırlıklı olarak tarımsal ürünlere bağlı olduğundan ve tarım sektöründe ilkel yöntemler kullanmasından dolayı üretilmiş olan ürünler yurt dışındaki piyasalarda kalite standartları açısından rekabette yetersiz kalmıştır.

İthal ikame politikasının Afganistan'da uygulanmasında bazı zorluklarla karşı karşıya kalınmıştır. Bu zorlukların en büyük nedenleri ise ülke ekonomisinin birincil sanayi tabanına dayandığı, sermaye kıtlığı, tarım sektöründe kullanılmakta olan ilkel yöntemler, beşerî sermaye eksikliği ve ödemeler dengesi açığıdır. Afganistan özellikle bağımsızlığını ilan ettikten sonra daha iyi bir şekilde diğer ülkelerle ticaret yapmaya başlamıştır. Afganistan ticarete açık bir ülkedir ve bu durum günümüzde geçerliliğini sürdürmektedir (Eltezam, 1966, s. 99-101).

Afganistan'da 40 yıl süren krallık dönemi 1973'de Davut Kan tarafından gerçekleştirilen kansız darbe ile sona ermiş ve ülkede ilk defa cumhurbaşkanlığı sistemi ilan edilmiştir. Davut Kan, 1978 yılına kadar iktidarda kalmış ve iktidarlığı dönemi boyunca beş yıllık kapsamlı bir plan düzenleyerek siyasi, ekonomik kalkınma, eğitim, sağlık hizmetleri ve sosyal alanlarında önemli gelişmeler ortaya koymuştur. Üstelik dış

ticaret ilişkilerini SSCB, Pakistan, Çin, Hindistan, ABD ve diğer Avrup ülkeleri ile pekiştirmiştir (Sanjar, 2018, s. 43-44). Tablo 3.4'te 1960-1978 yılları arası döneme ilişkin Afganistan'ın ekonomik büyüme göstergelerine ilişkin verilere yer verilmiştir.

Tablo 3.4. *Afganistan'ın 1960 -1978 Yılları Arasında Büyüme Göstergeleri*

Afganistan	1960-1970	1970-1978
GSYH-cari (AF milyar)	48,3	101,2
GSYH-sabit 1975 (AF milyar)	83,2	102,7
Yıllık büyüme	2,0	3,6
GSYH (milyon \$)	1.277	2.794
Nüfus milyon kişi	11,2	14,6
Kişi başına gelir (\$)	114	191

Kaynak: World Bank, Structure of Performance of The Afghan Economy (Guimbet, 2004)

Afganistan'ın gayri safi yurt içi hasılanın, nüfusun ve kişi başına düşen gelirin 1960-1978 yılları arasındaki verilerine bakıldığında, bu verilere ilişkin değerlerin artış gösterdiği net bir şekilde görülmektedir. 1960-1970 yılları arası krallık dönemine dahil olmasına rağmen; dış ticaret, ekonomik büyüme ve kişi başına düşen milli gelir bu dönemde artmıştır. Krallık döneminden sonraki 1970-1978 yılları arasında ekonomik değişkenler büyük oranda artış göstermiştir. Yıllık büyüme ise %2,0'den %3,6 oranına yükselmiştir. Üstelik ülkenin nüfusu 1970'de 11,2 milyon iken, 1978 yılında 14,6 milyona yükselmiştir. Bunun yanında, kişi başına düşen milli gelir 114 dolardan 191 dolara yükselmiştir. 1960'da Afganistan'ın toplam ihracatı 49,9 milyonken, 1970'de bu oran 84,4 milyona yükselmiş ve 1978 yılına geldiğinde ise bu rakam 269,9 milyona ulaşmıştır. Bu da bağımsızlıktan sonra gerçekleştirilen en yüksek ihracat rakamı olmuştur. Buna karşın 1960'da toplam ithalat 80,9 milyonken, 1978'de bu rakam 450,5 milyona yükselmiştir. Afganistan'da 1956 yılında düzenlenen 5 yıllık ekonomik planının ardından ilk iki yıl içerisinde dış ticaret fazlalık göstermiş ve 1959 yılından itibaren günümüze kadar dış ticaret açık vermiştir (Abel, 2017, s. 240).

Davuk Kan iktidara geldikten sonra ülke ekonomisinin gelişmesi için ikinci bir beş yıllık ekonomik kalkınma planı düzenlemiştir. Uygulanan ikinci beş yıllık ekonomik kalkınma planı, ülkenin ekonomisinin büyümesinde ve gelişmesinde büyük oranda katkı sağlamıştır. Genel olarak Afganistan'da krallık döneminin sona ermesi ve Cumhuriyet döneminin başlamasıyla ülke ekonomisi daha iyi bir duruma ulaşmıştır. Afganistan'ın bağımsızlığını kazandıran Amanullah Kan ile ekonomik modernleşme süreci başlamış olup, SSCB dönemine kadar devam etmiştir.

SSCB, Afganistan'a girdikten sonra ülkeyi kontrol altında tutmak için bazı ekonomik ve siyasi politikalara başvurmuştur. Bu bağlamda Afganistan'ın komünist hükümetine (işgal ettikten sonra kurulan iktidara gelen hükümet) büyük mali destekler sağlamıştır. 1980 yılında Afganistan ile SSCB arasındaki ticareti geliştirmek için çok sayıda ikili ticaret anlaşması gerçekleştirilmiştir. Afganistan'da komünist rejimin iktidara gelmesi döneminde SSCB'den tarımsal ürünler ve askeri teçhizat ithal edilmiştir. Buna karşın, tarım ürünleri, doğal gaz ve bakır ihracatı sağlanmıştır. Doğal gaz ihracatı 1977 yılından itibaren SSCB ile başlatılmıştır. Ancak SSCB ülkeyi işgal ettikten sonra bu ihracat artırılmıştır. SSCB döneminde doğal gaz Afganistan ekonomisine büyük gelir kazancı yaratmıştır (Minkov & Symolyneec, 2007, s. 15). Ülkenin en önemli doğal kaynaklarından birisi olan doğal gaz 1967 yılında keşfedilmiştir. 1980'li yıllarda doğal gaz satışları yılda 300 milyon (dolar) olmuş ve ülkenin ihracat gelirlerinin %56'sını oluşturmuştur. Doğal gaz ihracatının %90'ı SSCB'ye gerçekleştirilmiştir. Böylece dış yardımlarla birlikte gaz ihracatından elde edilen gelir bütçe açığı ile ithalatı finanse etmek için kullanılmıştır. SSCB, Afganistan ile olan ikili ticaretten en yüksek düzeyde kazanç elde etmiştir. Çünkü SSCB, Afganistan'da bulunan doğal gazı dünya fiyatının altında ithal etmiştir. Bu durum ise şüphesiz SSCB ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. SSCB'nin geri çekildiği 1989 yılından bu yana, doğal gaz üretimi de sekteye uğramıştır (Noorzoy, 2019, s. 161). Tablo 3.5'te Afganistan'ın 1977-1988 yılları arasındaki döneme ilişkin doğal gaz satışı ve Afganistan'a yapılan dış yardımlar gösterilmiştir.

Tablo 3.5. *Afganistan'ın 1977-1988 Yılları Arasında Doğal Gaz Satışı ve Dış yardımlar*

Yıllar	Doğal gaz satışı (milyar Af)	Dış yardımlar (milyar Af)
1977	1.946	8.271
1978	2.376	8.975
1979	3.920	10.862
1980	10.458	8.874
1981	13.855	10.595
1982	14.320	11.793
1983	14.510	15.276
1984	14.700	18.758
1985	14.889	22.241
1986	15.079	25.723
1987	11.437	29.749
1988	7.794	33.774

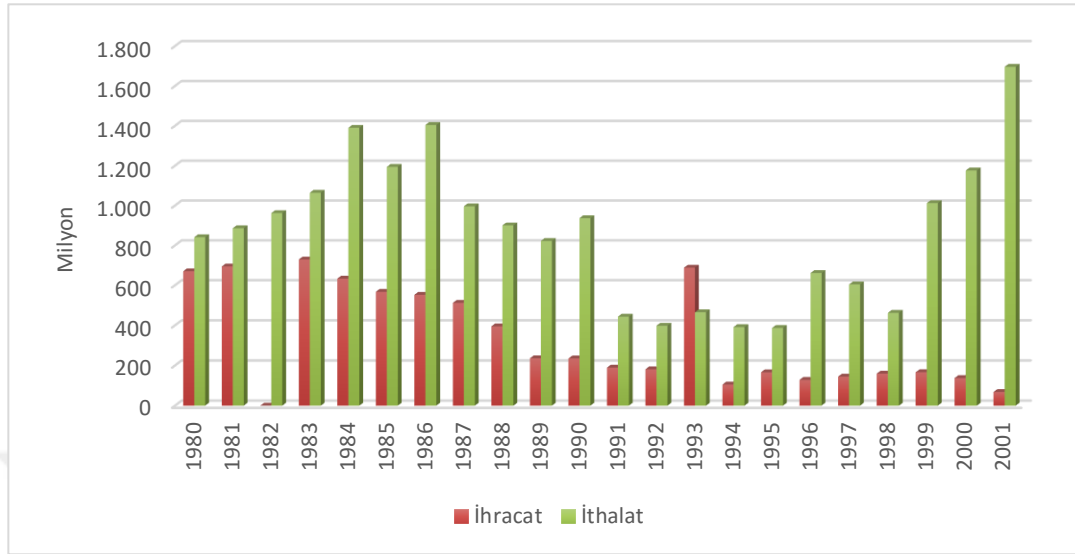
Kaynak: Economic Development in Afghanistan During the Soviet Period, (Minkov, Smolyneec, 1979-1989)

Afganistan ekonomisi büyük ölçüde tarımsal ürünlere bağlı olduğu için SSCB-Mücahitler arasındaki çatışmalardan dolayı olumsuz etkilenmiştir. Bu çatışmalar, 5 milyon insanın Pakistan ve İran'a mülteci olarak göç etmesine ve 2 milyon ilave kent merkezlerine göç etmesine neden olmuştur. Ayrıca bu çatışmalar, kırsal köylerin %20'sinin yıkılmasına da neden olmuştur. Bu durum tarım sektörünü olumsuz etkilediği için daha önce yurt içinde üretilen ürünlerin azalmasına ve bu ürünlerin ithal edilmesine sebep olmuştur. Afganistan yurt içi tüketimi karşılamak amacıyla SSCB ve Hindistan'dan buğday ithal eder duruma gelmiştir (Minkov & Symolyneec, 2007, s. 12-14).

Afganistan'da SSCB döneminde altyapı alanında gelişmeler olmasına rağmen, tarım sektörü neredeyse çökme noktasına gelmiştir. Buna bağlı olarak Afganistan'da Sovyet döneminde, şiddetli çatışmaların sosyal yaşamı olumsuz etkilemesinden dolayı çok sayıda çiftçi ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Savaşın olumsuz etkileri Afganistan'da büyük bir beyin göçünün yaşanmasına da ortam hazırlamıştır. Ülkeyi birçok yönden olumsuz etkileyen savaş 3,5 milyon Afgan halkının bu çatışmalardan hayatının kaybetmesine neden olmuştur. Savaş Afganistan ekonomisine büyük zarar vermiş diğer ülkelerle dış ticaretin azalmasına neden olmuştur. 1979'dan 1988'e kadar SSCB, Afganistan'a endüstriyel teçhizat, ulaşım altyapısı, yağ, et ve tahıl sağlamıştır. Buna karşın Afganistan, doğal gaz ve tarım ürünleri vermiştir. Genel olarak SSCB döneminde yapılmış olan her bir yardıma karşılık iki katı fazlası ülkeden alınmıştır. Bu sebepten dolayı ülkede büyük bir cari açık yaşanmıştır (Nijissen, 2010, s. 3-4). ABD 1980'den 1989 yılına kadar olan süreçte SSCB işgalinin sonra ermesinin ardından Afganistanlı Mücahitlere yaklaşık 3 milyar dolarlık ekonomik ve gizli askeri yardım sağlamıştır (Eltezam, 1966, s. 3).

Afganistan'da 1979-2001 yılları arasında yaşanan çatışmalar; ülkenin altyapısının, bebek endüstrisinin, bankacılık sisteminin, tarım, sağlık ve eğitim gibi sektörlerinin tahrip olmasına neden olmuştur (Stewart & Fitzgerald, 2001, s. 35-37). SSCB işgalinden sonra kalan birkaç küçük fabrika da 1996 yılında Taliban döneminde tahrip edilmiştir. Bu durum 1994-2001 yılı sonuna kadar devam etmiştir. 20 yıldan fazla süren bu çatışmalar modernleşme süreciyle gelişmiş olan ülkenin ekonomik varlığına ciddi şekilde zarar vermiştir (Rubin, 2000, s. 5). Şekil 3.1'de 1980-2001 yılları

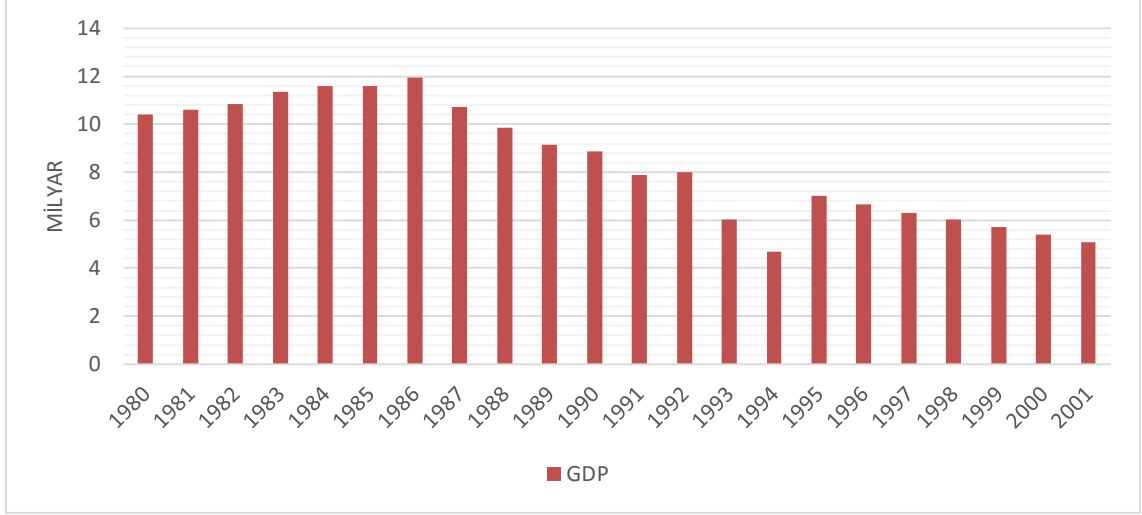
arasındaki dönemde Afganistan'ın dış ticaret verilerinin dolar cinsinden grafiği gösterilmiştir.

Şekil 3.1. Afganistan'ın 1980-2001 Yılları Arası Dış Ticareti (milyon dolar),

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı

Şekil 3.1'e bakıldığında, 1980-1992 yılları arası dönemde Afganistan'ın ihracatı giderek azalmıştır. Ancak ülkenin ihracatı 1993 yılındaki artıştan sonra tekrar 2001 yılına kadar azalmıştır. Ülkenin 1980 yılında ihracatı 670 milyon dolarken, 2001 yılında 68 milyon dolar olmuştur. Buna karşın, ülkenin ithalatı 1980 yılından 1998 yılına kadar dalgalı bir şekilde devam etmiştir. Ancak 1999 yılından sonra artış göstermiştir. Ülkenin ithalatı 1980 yılında 841 milyon dolarken, 2001 yılında bir milyar dolardan fazla olmuştur. 1980-2001 yılları arasında yaşanan çatışmalar Afganistan'ın dış ticaret işlemlerini olumsuz etkilemiştir. Öte yandan, 1980-2001 yılları arasında ülkenin gayri safi yurt hasılası birkaç yıllık artıştan sonra düşüş göstermiştir. Ülkenin gayri safi yurt içi hasılası 1980 yılında 10 milyar dolar iken, 1986 yılında 12 milyar dolara yükselmiş, ancak daha sonra azalmıştır. 2001 yılına gelindiğinde, ülkenin gayri safi yurt içi hasılası 5 milyar olmuştur. Şekil 3.2'de 1980-2001 yılları arası dönemde Afganistan'ın gayri safi yurt içi hasılasının grafiği 2010 yılı sabi fiyatlarıyla gösterilmiştir.

Şekil 3.1. *Afganistan'ın 1980-2001 Yılları Arası GSYH (2010 sabit fiyatlarıyla, milyar \$)*

Kaynak: Unstats Veri Tabanı

2001'de Taliban döneminin sona ermesiyle Afganistan'ın ekonomik ve siyasi alanında yeni bir sayfa açılmıştır. SSCB döneminde çatışmalara rağmen, GSYH ve dış ticaret dalgalı bir şekilde artmıştır. Ancak SSCB çekilmesinden sonra iktidara geçmek isteyen Mücahitler ile Taliban, ülke ekonomisini krizden daha fazla etkilemiştir. Bu şekilde ülkede 1919'dan itibaren başlatılan modernleşme sürecine son vermişlerdir.

3.3. 2001 Yılı Sonrası Dönemde Afganistan Ekonomisinin Genel Görünümü

Afganistan'da yirmi yıldan daha fazla devam eden savaş sonrası 2001 yılına gelindiğinde, ülke hem ekonomik hem de insanı kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu bu durumdan kurtulabilmesi için herhangi bir finanse kaynak mevcut değildi. 2001 yılında Afganistan Ekonomisini tekrar canlandırmak amacıyla ülkede yapılandırma süreci başlatılmıştır. Ülkede başlatılan yapılandırma süreci ABD başta olmak üzere bazı batılı ülkeler tarafından finanse edilmiştir. Afganistan Ekonomisi 2001'den itibaren dış yardımlara bağımlı olarak gelişimini sürdürmüştür (SIGAR, 2012, s. 4-5). 2001'den sonra ülkede tarım, sanayi ve hizmet sektörleri büyüme göstermiştir. Buna bağlı olarak ülkenin ekonomisi de büyüme kaydetmiştir.

3.3.1. Tarım

Afganistan genel olarak tarımsal bir ülke olarak bilinir ve ekonomisi büyük ölçüde tarıma ve hayvancılığa dayalıdır. Ülke nüfusunun %80'i geçimini bu sektörden kazanmaktadır. Ülkenin sahip olduğu arazinin %12'si sulanabilir, alan %3'ü orman,

%39'u dağlık alan ve %45'i ise otlaklıktır. Ülke işgücü nüfusunun %78'i tarım sektöründe çalışmaktadır. Tarım sektörü günümüze kadar ağırlıklı olarak ülke ekonomisine katkı sağlamıştır. Ülke ihracatının yaklaşık %70-75'ini tarım sektörü oluşturmaktadır (Abel, 2017, s. 30). Tarımsal üretimin önemli kısmı olan buğday, Afgan toplumunun tahıl tüketiminin %83'ünü oluşturmaktadır. Buğdayın yanında, ülkede yetişen diğer tarımsal ürünler ise şunlardır: Pirinç, mısır, arpa, patates, soğan, kavun, karpuz, kayısı, nar, üzüm, fıstık, ceviz, badem gibi meyve ve sebzelerdir. Bu ürünler hem yurt içi ihtiyacı karşılamak ve hem de ihracat amacıyla üretilmektedir. Afganistan'ın tarımsal üretimi son derece ilkel koşullarda yapılmakta ve iklim şartlarından büyük oranda etkilenmektedir. Buna rağmen, 1980'de Afgan kuru yemiş ihracatı dünyadaki pazar payının %60'ını oluşturmuştur. SSCB'ye karşı başlayan savaş ve bunu takip eden iç savaş çoğunlukla Pakistan ve İran'a mülteci akınına neden olmuştur. Bu durum, tarım üretiminde olumsuz etkiler yaratmıştır. 2001 yılından sonra tarım sektörü ekonomiye tekrardan katkı sağlamaya başlamıştır. Önceki dönemlerde olduğu gibi günümüzde de ihracatın büyük miktarı tarım sektörüne dayanmaktadır (T.C. Kabil Büyükelçiliğ Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 7-8).

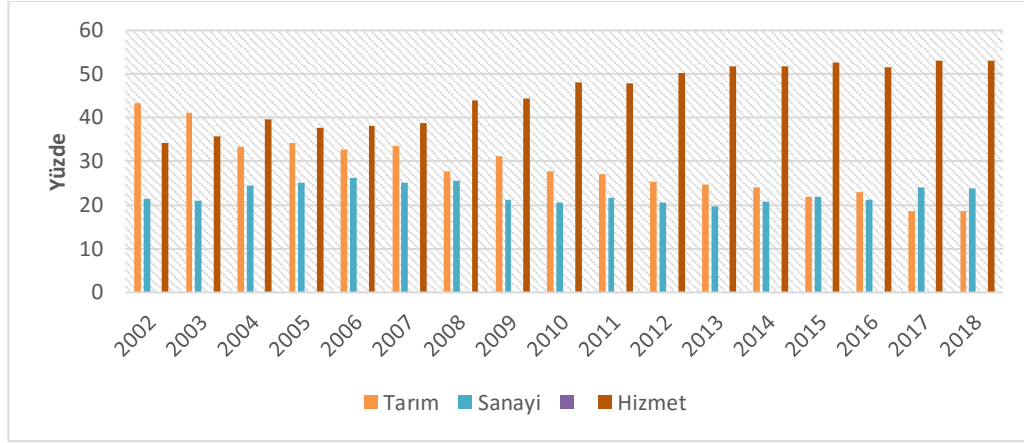
3.3.2. Sanayi

Sanayinin büyümesi ve gelişmesi, ekonomik altyapının sağlamlılığını ve belirli bir coğrafyada sosyal refah ve politik istikrarın olmasını gerektirir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında sanayileşme süreci hız kazanmıştır. Ancak Afganistan'ın ekonomik geçmişine bakıldığında, sanayileşme planı tasarlanmış ancak uygulamaya ilişkin önemli adımlar atılamamıştır. Bu yüzden, ülkenin sanayi sektörü temel düzeyde kalmıştır. Afganistan'ın sanayi sektörü, savaş döneminden önce bazı hammaddelerinin işlenmesine dayalıydı. Bunlar arasında; yün tekstil ürünleri, pamuk, şeker üretim tesislerinin yer almasıyla birlikte, kimyasal gübre üretimi ve çimento üretimi de diğer mühim üretim alanlarını oluşturmuştur. Günümüzde imalat sanayinde önde gelen sektörler; tekstil sanayi ve deri üretimi, kuru meyve üretimi ve işlenmesi, inşaat malzemeleri, yarı kıymetli metal üretimi ve mermer üretimidir. Ülkede sekiz adet sanayi bölgesi bulunmakta olup, bu bölgelerde 1.250 civarında fabrika hizmet sunmaktadır. Ayrıca sanayi bölgelerinin dışında ise yaklaşık olarak 2.500 adet fabrikanın mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Ülkenin başkentinde bulunan Pul-e Çarhi sanayi bölgesi en önemli sanayi bölgelerinden biri olarak biliniyor, yaklaşık 42.000 kişiye istihdam sağlamaktadır (T.C. Kabil Büyükelçiliğ Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 10).

Sanayi sektöründe payı olan madencilik sektörü de ülkenin önemli sektörlerinden biridir. Afganistan'ın bugünü ve geleceği doğal ekonomik kaynak potansiyeline bağlıdır. 19. yüzyılın başlarından beri Afganistan'ın maden kaynaklarıyla ilgili çok sayıda büyük ölçekli araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalardan elde edilen birleşik bilgiye göre, Afganistan'da bir ile üç trilyon dolar değerinde madenler mevcuttur (Noorani & Lein, 2016, s. 1). Afganistan, doğal kaynaklar açısından zengin yataklara sahip olup doğalgaz, petrol ve kömür gibi enerji madenlerine; bakır, demir, krom, gümüş, altın, tuz gibi mineral ve maden rezervlerine; seramik, cam, kimya, inşaat ve gübre sanayinde kullanılan madenlere; çimento yapımında kullanılan klinker, kireç taşı ve kil ile mermer yataklarına sahiptir. Afganistan'da genel olarak 1.400'den fazla maden sahası mevcuttur (T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 9-10). 2002'den sonra madenler konusu ülkede tartışılan bir konu haline gelmiştir. Afganistan madenleri kullanarak işsizlik oranını ve dışa bağımlılığı azaltabilir (Frough, 2016). Ayrıca Afganistan sahip olduğu madenleri kullanarak dış açığını kapatabilme şansına da sahiptir.

3.3.3. Hizmetler

Uzun yıllar süren iç savaş hizmetler sektörünü de olumsuz etkilemiştir. 1970 yılında ülkede az sayıda şirket faaliyette bulunmuştur. Ancak daha sonraki dönemlerde ise bu şirketler çatışmalardan dolayı faaliyetlerini durdurmuşlardır (Obayd, 2017, s. 136). 2002'den sonra ülkede çatışmaların bitmesi ve güvensizliği giderilmesiyle için hizmet sektörü, tarım ve sanayi sektörlerine göre giderek gelişme kaydetmiştir. Bununla birlikte finans, lojistik hizmetleri, iletişim alanlarında son dönemlerde olumlu gelişmeler yaşamıştır. Ülkede telekomünikasyon sektörü son on yılda yıllık ortalama %60 oranında büyüme kaydetmiştir. Ülkede özellikle 2001 yılından sonra bankacılık faaliyetleri gelişmeye başlamıştır. Günümüzde ülkede 16'dan daha fazla ticari banka faaliyet göstermektedir (T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret, 2017, s. 11). Yeni bir hükümetin kuruluşuyla ülkenin iktisadi ve siyasi alanlarında gelişmeler yaşanmıştır. Öte yandan, ülkenin ekonomik büyümesinde tarım, sanayi, madencilik ve hizmet sektörlerinin payı ve katkısı artırmıştır. Şekil 3.3'te Afganistan'ın GSYH'sinin sektörlere göre dağılımı gösterilmiştir.

Şekil 3.2. Afganistan'ın GSYH'sinin Sektörlere Göre Dağılımı (yüzde olarak)

Kaynak: Afganistan İstatistik Merkezi, Dünya Bankası Veri Tabanı

Afganistan, ABD'nin 2001'de başlattığı müdahaleden itibaren uluslararası insani, kalkınma ve güvenlik yardımlarının odağını oluşturmuştur. Bu yardımlar şüphesiz ülkenin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmelerine katkı sağlamıştır. Hizmetler; iletişim sektörünün yanında, taşıma, finans, sağlık ve eğitimi de içermektedir. Şekil 3.3'e bakıldığında, ülkede 2002 yılından itibaren gayri safi yurtiçi hasılda tarım sektörünün payı yavaşlarken, hizmet sektörünün payı giderek artış göstermiştir. Diğer taraftan, sanayi sektörü ise dalgalı bir şekilde gelişmiştir. 2018 yılında gayri safi yurtiçi hasılda, tarım sektörün payı %18,5, sanayi sektörün payı %23,9 ve hizmetler sektörünün payı ise %53,1 olmuştur.

3.3.4. Ekonomik büyüme performansı

Ülke'de 2001 yılında ekonomiyi tekrar canlandırmak için devletin herhangi bir finans fonu mevcut değildi. Dış ülkelerden alınan mali yardımlar ile bir fon oluşturulmuştur. Tablo 3.6'da Afganistan'ın 2002 sonrası farklı dönemlere ilişkin büyüme göstergeleri verilmiştir.

Tablo 3.6. Afganistan'ın Büyüme Göstergeleri

Afganistan	2002	2014	2017	2018
GSYH (sabit fiyatlarıyla 2010) (milyar \$)	4.367	20.616	20.815	20.959
Yıllık büyüme (%)	28,6	2,7	2,6	2,4
Nüfus (milyon kişi)	21.979	32.758	35.530	36.421
Kişi başına gelir (\$)	184	625	550	548

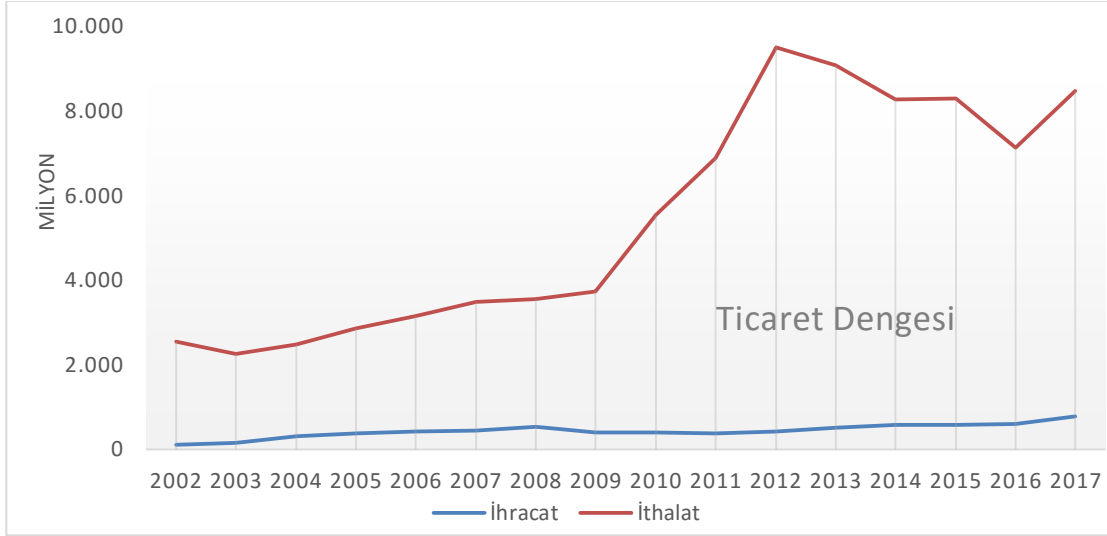
Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, Unstats, Australian Department of Foreign Affairs and Trade

Afganistan'ın ekonomik büyüme göstergeleri 2002'den sonra artış göstermektedir. Ülkenin GSYH'si 2002'de yaklaşık 5 milyar dolarken, 2018'de 20 milyar dolardan fazla olmuştur. Dolayısıyla ülkenin GSYH'si 2002'den sonra artış göstermiştir. Ülkenin ekonomik büyümesi 2002-2013 yılları arasında ortalama olarak %9'luk bir büyüme kaydetmiştir. 2014 yılında uluslararası güvenlik kuvvetlerinin kademeli olarak azalmasıyla birlikte dış mali yardımlar da azalmıştır. Örneğin, 2009'da dış yardımlar 12,5 milyar dolardan, 2015'te yaklaşık 8,8 milyara düşmüştür. Bununla birlikte şiddetin ve güvenlik sorununun artması, kuraklık sorununun olması, 2014 yılındaki cumhurbaşkanlık seçiminde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık ekonomiyi tamamen olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle, ülkenin ekonomik büyümesi 2014'te %2,72'ye, 2017'de %2,66'ya ve 2018'de %2,4'e yavaşlamıştır. Tablo 3.6'de, kişi başına düşen gelir 2002'de 184 dolarken, 2014'te 625'e yükselmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda kişi başına düşen gelir azalış göstermiştir (World Bank, 2018, s. 2).

3.3.5. Dış Ticaretin Gelişimi

Afganistan'ın dış ticareti 1980-2001 yılları arası dönemde yaşanan çatışmalardan dolayı azalmıştır. Ancak Afganistan Hükümeti 2001 yılından sonra yurt dışı ülkelerle dış ticaret hacmi artırmak amacıyla ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Afganistan'ın 2001 yılı öncesindeki dönemlerde ekonomik sistemi, merkezi planlı ve yarı merkezi planlı ekonomi sistemdi. 2001 yılında yeni hükümetin başa geçmesinden sonra ülkenin ekonomik sistemi, serbest piyasa sistemi olarak belirlenmiştir. Ticareti geliştirmek amacıyla serbest dış ticaret politikasını izleyen Afganistan'ın dışa açıklık derecesi %60 olduğundan çevresinde bulunan ülkelere göre daha fazla liberal olduğu görülmektedir (Sanjar, 2018, s. 46-47).

Afganistan'ın ticaret politikası, ulusal çıkarları korumak, ekonomik büyümeyi hızlandırmak, ihracatı çeşitlendirmek için iç ve dış ticareti düzenlemek amacıyla tasarlanmıştır. 2001 yılından sonra genel olarak Afganistan tüketici bir ülke haline gelmiştir. Ülkede ihtiyaç duyulan malların %90'ı yurt dışından ithal edilmektedir. Ülkeye ithalatı yasak olan mallar ise patlayıcı maddeler, ateşli silahlar, alkol ve domuz ürünleridir (T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 28). Genellikle ithal edilen mallara uygulanan tarifeler ortalama olarak %10'un altındadır. Fakat ithal edilen ulaşım araçlarına %50 vergi uygulanmaktadır (Ministry of Commerce and Industry of Afghanistan, 2014, s. 5-6). Şekil 3.4'te 2002-2017 yılları arasındaki dönemde Afganistan'ın dış ticaret verilerinin dolar cinsinden grafiği gösterilmiştir.

Şekil 3.4. Afganistan'ın Dış Ticareti 2002-2017 Yılları Arası, (Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı)

Afganistan'ın ekonomik altyapısı iç ve dış çatışmalardan dolayı tahrip edilmiştir. 2001 yılından sonra yeni hükümetin iktidarı ele almasının ardından ekonomiyi canlandırmak amacıyla ülkenin ekonomik sisteminin değiştirilmesiyle birlikte dış ticarete önem verilmiştir. Şekil 3.4'ten görüleceği üzere, savaş döneminden sonra ülkenin dış ticaret rakamları 2002'den itibaren artış göstermektedir. İhracata karşın, ithalat daha fazla artış göstermiştir. Afganistan'ın ithalat rakamlarıyla birlikte dış açığı da daha fazla artmıştır. Ülke ithalatçı bir konuma gelmiştir. Afganistan'ın dış ticareti genellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında açık vermeye başlamıştır. Bu açık, yeni hükümetin gelişiyiyle daha fazla artmıştır. Afganista'nın dış açığı büyük oranda mali dış yardımlarla karşılanmaktadır. 2002'de ihracat 100 milyon dolar iken ithalat ise 2,45 milyar dolar olmuştur. 2009'da ülkenin daha fazla büyümesiyle birlikte ithalat da 2012 yılına kadar devamlı bir artış göstermiştir. Daha sonraki yıllarda dış mali yardımların azalmasıyla ülkenin ithalatı da azalmıştır. Buna karşın, ihracat rakamları düşük bir oranda artış göstermiştir.

Ülke savaş döneminden sonra ilk kez ekonomiyi geliştirmek hedefiyle, ihracatı artırmak, ithalat azaltmak, uluslararası rekabet edebilirliğin artırılması ve yoksuluğu azalması için 2011-2015 beş yıllık bir sanayileşme planı ülkenin Sanayi ve Ticaret bakanlığı tarafından düzenlenmiştir. Bu plan sonrasında ihracat rakamları artış göstermiştir (Afghanistan Ministry of Commerce and Industry, 2011, s. 5).

2014'te yeni cumhurbaşkanı Dr.Ashraf Ghani iktidara geldikten sonra ülke ekonomisini canlandırmak amacıyla bazı reformlar ve planlar hedeflenmiştir. Ülke

ekonomisini kendi kendine ayağa kaldırmak, dış bağımlılığın kurtarmak, ticareti arttırmak ve dış açığı azaltmak, hükümetin gelirini arttırmak, kişi başına düşen milli geliri arttırmak, yoksulluğu azaltmak, iç ve dış yatırımcıları çekmek, işsizliği azaltmak, özel sektörleri desteklemek ve dengeli büyümeyi sağlamak için 2016-2020 yılları arasındaki dönem için ikinci beş yıllık kalkınma planı tasarlanmıştır. Bu kalkınma planlarına rağmen, hâlâ ülke ekonomisi büyük engellerle karşı karşıyadır. Bu engellerin başlıcaları şunlardır: Güvenlik sorunu, kapsamlı idari yolsuzluk, zayıf altyapının varlığı, finansal hizmetlere erişim eksikliği, sınırlı ve yetersiz insan sermayesi (Ministry of Commerce and Industry of Afghanistan, 2016, s. 5-11). Afganistan'ın 2002-2017 yılları arasında gerçekleştirdiği dış ticaret rakamları tablo 3.7'de verilmiştir.

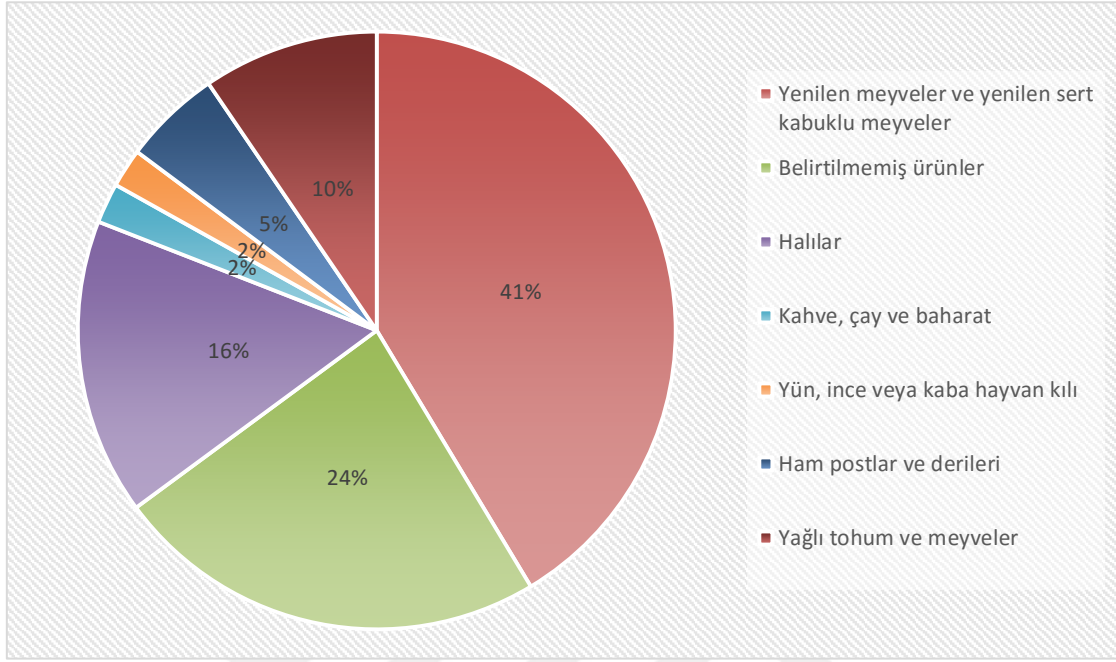
Tablo 3.7. *Afganistan'ın 2002-2017 Yılları Arasındaki Dış Ticareti (Milyon\$)*

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret hacmi	Ticaret dengesi
2002	100	2.452	2.552	-2.352
2003	144	2.101	2.245	-1.957
2004	305	2.177	2.482	-1.872
2005	384	2.470	2.854	-2.086
2006	416	2.744	3.160	-2.328
2007	454	3.022	3.476	-2.568
2008	540	3.019	3.559	-2.479
2009	403	3.336	3.739	-2.932
2010	388	5.154	5.542	-4.765
2011	375	6.515	6.890	-6.139
2012	428	9.069	9.497	-8.640
2013	514	8.554	9.069	-8.039
2014	570	7.697	8.267	-7.126
2015	571	7.722	8.294	-7.151
2016	596	6.534	7.130	-5.937
2017	780	7.700	8.480	-6.920

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı

Tablo 3.7'e bakıldığı zaman, Afganistan'ın dış ticaret dengesinden ülkenin ithalatçı bir ülke olduğu net bir şekilde görülmektedir. 2002-2017 yılları arasındaki

dönemde ihracat rakamları artış gösterirken, ithalat rakamları ise bazı yıllarda azalma göstermiştir.

Şekil 3.5. Afganistan ihracatında 2010-2016 yılları arasında rol alan başlıca ürünlerin yüzdelik payı (Kaynak: ülke raporu 2017, Trade mape, Afganistan Merkez İstatistikleri).

Şekil 3.5'te 2010-2016 yılları arasındaki dönemde Afganistan'ın ihraç ettiği başlıca ürünleri yüzdelik payı olarak gösterilmiştir. Afganistan ekonomisinde günümüze kadar ağırlıklı olarak tarım sektörü önemli bir hacime sahiptir. Şekilde 3.5'te görüldüğü gibi, 2002-2016 yılları arasında ilk olarak, ülkenin ihracat ettiği ürünler arasında en yüksek payı %41 oranla tarımsal ürünler oluşturmaktadır. İkinci sırada, toplam ihracatın %24 payı belirtilmemiş ürünler oluşmaktadır. Afganistan'da dokunmuş olan halılar dünya çapında en kaliteli halılar olarak bilinmektedir. Üçüncü sırada, toplam ihracatın %16 payı ile halılar ve diğer kilim gibi yer kaplamalı ürünler oluşturmaktadır. Daha sonraki sıralarda ise yağlı tohum ve meyveler, hayvanlardan elde edilen yün, kıl ve deriler, kahve, çay ve baharat, değerli maden taşları ve şifalı bitkisel ürünler yer almaktadır. Tablo 3.8'de Afganistan'ın 2010-2016 yılları arasındaki dönemde yurt dışından ithal yaptığı başlıca ürünler gösterilmiştir.

Tablo 3.8. Afganistan Tarafından İthal Edilen Başlıca Ürünler (2010-2016 Yılları Arasında) (Bin\$)

Ürün grupları	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Belirtilmemiş ürünler	568.105	692.595	2.405.113	4.834.52	4.144.072	2.025.401	1.012.741
Mineral ve yakıtlar	1.075.187	2.222.109	1.517.526	1.452.54	1.488.624	1.637.957	1.008.082
Demir ve çelik	463.264	492.376	345.207	522.356	360.100	346.060	231.569
Özel dokuma ve kumaşlar	117.764	98.870	110.201	151.360	295.918	239.271	334.520
Hayvansal ve sıvı yağlar	119.307	169.271	538.367	216.379	220.327	346.600	316.490
Taş, çimento	192.253	189.937	163.333	219.653	160.348	197.168	156.819
Kahve, çay ve baharat	38.050	85.915	69.064	151.082	111.711	129.025	89.671
Motorlu kara taşıtları vd.	1.004.351	745.190	721.789	190.446	87.895	161.208	176.619
Eczacılık ürünleri	40.689	43.884	36.018	139.564	68.432	60.103	51.420
Elektrikli makine	207.329	241.945	9.333	284	6.616	203.153	230.455
Gübreler	10.441	13.951	1.458	26.202	3.551	67.114	86.914

Kaynak: Ülke Raporu 2017, Dünya Bankası Veri Tabanı, Trade Mape, Afganistan Merkez İstatistikleri Yıllık Raporu 2017

Tabloda 3.8'e bakıldığında, 2010-2016 yılları arasındaki dönemde Afganistan tarafından en çok belirtilmemiş ürünler ve mineral yakıtları ithal edilmiştir. Afganistan'ın sanayi sektörü fazla gelişmediğinden dolayı ithalatın büyük bir kısmını endüstriyel ürünler (kamu taşıtı, kamyon, petrol, makine teçhizatı, elektrikli malzemeler, kimyasal ürünler ve ilaçlar, iletişim araçları, eczacılık ürünleri, giyim, demir ve çelik, motorlu kara taşıtları, traktörler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların parçaları vb.) oluşturmaktadır. 2001 yılından sonra Afganistan, çevresinde bulunan ülkelerle daha fazla ticaret işlemleri gerçekleştirmiştir. Tablo 3.9'da 2012-2017 yılları arasındaki dönemde Afganistan'ın en çok ihracat yaptığı ülkeler gösterilmiştir.

Tablo 3.9. *Afganistan'ın 2012-2017 Yılları Arasında En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (Bin \$)*

Ülkeler	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Pakistan	155.438	197.387	188.424	226.569	283.317	357.201
Hindistan	85.153	97.710	159.980	188.870	230.038	356.139
İran	27.748	34.417	33.352	29.162	18.823	18.112
Türkiye	28.338	26.329	40.384	17.759	12.147	22.006
Irak	15.766	21.321	18.109	17.021	11.185	14.563
Dubai	17.272	22.715	28.321	24.444	9.368	12.962
Çin	10.506	17.646	15.453	10.151	4.754	11.711
Almanya	903	3.723	17.045	5.677	4.406	5.904
Kazakistan	247	964	9.279	10.845	3.988	3.411
Rusya	19.914	13.645	21.089	18.508	3.486	1.492
Türkmenistan	2.755	14.184	5.609	915	1.755	1.377
İngiltere	1.300	2.410	494	517	1.690	870
ABD	3.770	568	872	2.710	1.312	2.489
Suudi Arabistan	159	305	506	910	1.138	5.904
Tacikistan	12.296	2.753	10.940	4.701	894	1.433
Toplam (milyon \$)	428.903	514.973	570.534	571.405	596.455	780.000

Kaynak: Trade Map, Afganistan Merkez İstatistikleri Yıllık Raporu (2017), Dünya Bankası Veri Tabanı

Tablo 3.9'dan görüldüğü gibi, 2012-2017 yılları arasında Afganistan'ın ihracat yaptığı 15 ülke arasında ilk sırada Pakistan yer almaktadır. İkinci sırada ise Hindistan yer almaktadır. Tablodan görüleceği üzere, Afganistan'ın en büyük ticaret partnerleri Pakistan, Hindistan ve İran'dır. Tablo 3.10'da 2012-2017 yılları arasındaki dönemde Afganistan'ın en çok ithalat yaptığı ülkeler yer almaktadır.

Tablo 3.10. *Afganistan'ın 2012-2017 Yılları Arasında En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon \$)*

Ülkeler	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İran	916.004	1.312	1.506	1.807	1.265	1.212
Pakistan	1.765	1.654	1.327	1.346	1.198	1.293
Çin	544	420	1.038	1.043	1.092	1.179
Kazakistan	184	123	390	426	621	866
Özbekistan	580	581	721	336	399	560
Türkmenistan	423	383	464	632	355	413
Malezya	113	16	238	277	264	354
Japonya	114	84	258	292	248	437
Dubai	1.141	1.143	515	320	200	148
Hindistan	205	110	107	130	152	258
Rusya	471	431	258	157	138	192
Tacikistan	253	269	114	91	79	111
Türkiye	194	315	165	85	78	84
ABD	124	52	86	251	73	60
Güney Kore	45	34	94	91	41	108
Almanya	127	187	53	30	29	61
Toplam (Milyar)	9.069	8.554	7.697	7.722	6.534	7.700

Kaynak: Trade Mape, Afganistan Merkez İstatistikleri Yıllık Raporu (2017), Dünya Bankası Veri Tabanı.

Afganistan'da 2001'den sonra başlatılan yapılandırma süreci günümüze kadar devam etmiştir. 30 yıldan fazla süren çatışmaların ardından yeni hükümetin gelişiyile ülke ekonomisini canlandırmak ve dış ticareti artırmak amacıyla ülkenin ekonomik sistemi ve ekonomik politikası değiştirilmiştir. Afganistan Hükümeti bazı ülkelerle iyi bir ticaret çerçevesi oluşturmak için serbest ticaret politikası izlemektedir. Bu amaçla da bazı ticaret örgütlerine katılmıştır. Bunların en önemlileri şunlardır (Sanjar, 2018, s. 46-47): Güney Asya Serbest Ticaret bölgesi (SAFTA), Güney Asya Bölgesel İşbirliği (SAARC), Orta Asya Bölgesi İktisat Konseyi (CAREC), İktisadi İş Birliği Örgütü (ECO), Afganistan-Pakistan Transit ve Ticaret (APTTA), Dünya Gümrük Örgütü (DGÖ), Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Afganistan Bölgesel Ekonomik İş Birliği (RECCA).

4. AFGANİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ

Günümüzde az gelişmiş ülkeler başta olmak üzere gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler kendi refahlarını arttırmak amacıyla ve birbirleriyle coğrafi yakınlığı, tercihlerin benzerliği, ulaşım ve taşımacılık maliyetlerinin düşüklüğü, kültürel benzerlik, siyasi ilişkinin iyi olması gibi etkenlerin etkisiyle ticaret içerisinde bulunmaktadır (İzgi & Yılmaz, 2018, s. 55-57).

Ekonomik büyüme üzerinde ihracatın ve ithalatın etkilerinin yanında, diğer faktörlerin de etkisi vardır. Bu faktörler ülkenin sahip olduğu doğal kaynaklar, işgücü, teknolojik gelişmeler, sermaye ve yatırımlardır. İhracatın ekonomik büyüme üzerinde yaratabileceği olumlu etkiler şunlardır (İzgi & Yılmaz, 2018, s. 55-57): Rekabeti arttırmak, ülkenin dış pazarlara ulaşmasını sağlamak, yurt içine döviz getirmesine yol açmak, verimliliği arttırmak, teknoloji transferi sonucunda âtil kaynakların harekete geçirilmesini sağlamak, iş bölümü ve iş birliğini arttırmak, dış ticaret vasıtasıyla milli gelirin artmasına neden olmak, dış açığı azaltmak ve beşerî sermayede artış meydana getirmektir. Öte yandan ithalat da ekonomik büyüme ve ihracat oranları üzerinde katkı sağlamaktadır. Ticaret sektörlerinde kullanılan ithal edilen ara ve sermaye malları ile teknolojik gelişmeler ekonomik büyümenin verimliliğinin artmasına ve birim maliyetlerin azalmasına neden olur. Böylece ithalat hem ekonomik büyümenin hem de ihracatın artışına yol açacaktır

Afganistan'da Taliban döneminin 2001 yılındaki çöküşünden sonra, ülkenin ekonomisi tekrar uluslararası ticarete açılmıştır. Afganistan büyük oranda ürünleri dışarıdan ithal ettiği için cari açığı yüksektir. Çalışmanın bu bölümünde dış ticaretin Afganistan'ın ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi ampirik olarak incelenecektir.

4.1. Literatür

15. yüzyılın ortalarında dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratabileceği düşüncesi Merkantilist iktisatçılar tarafından ortaya atılmıştır. Sonraki dönemlerde, bu görüş Adam Smith, Ricardo gibi Neo-Klasik tarafından yaygın tartışma konusu olmuştur. Ancak dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ve etkiye yönelik literatürde tam bir fikir birliğine varılamamıştır.

Günümüze kadar dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla farklı ülkeler üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Çalışmalar sonucunda, bazı ülkelerde dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Buna karşın, bazı ülkelerde ise dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki herhangi bir ilişkinin olduğu sonucuna varılamamıştır.

İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ulusal ve uluslararası alanda oldukça fazla ekonometrik çalışma bulunmaktadır. Ancak Afganistan için dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışma tespit edilememiştir.

Ekonomi literatüründe dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda farklı sonuçlar tespit edilmiştir. Erdoğan ve Yıldırım (2011), Gül, Kamacı ve Konya (2013), Tunçsiper ve Rençber (2016), Ata ve Eren (2017), İzgi ve Yılmaz (2018), çalışmalarında dış ticaret değişkenleriyle ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Ancak Gümüş (2017), Gokmenoglu, Âmin ve Taspınar (2015), yaptıkları çalışmalarda dış ticaret değişkenleriyle ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin olmadığını tespit etmişlerdir. Dolayısıyla daha önce gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerinde yapılan dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar özetle tablo 4.1’de yer almaktadır.

Tablo 4.1. İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyle ilgili çalışmalar

Yazarlar	Çalışma dönemi	Ülkeler	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Tunçsiper ve Rençber (2016)	2002-2016	Türkiye	İhracat, ithalat ve GSYH	Granger nedensellik testi	İthalattan GSYH’ye ve ihracata tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.
Ata ve Eren (2017)	1969-2014	İran	İhracat, ithalat ve GSYH	Granger nedensellik testi	Dış ticaret ekonomik büyümenin nedenidir.
Gül, Kamacı ve Konya (2013)	1994-2010	Türkiye, Kazakistan, Özbekistan Tacikistan ve Türkmenistan	İthalat, ihracat ve ekonomik büyüme	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi	Uzun dönemde ihracat ile GSYH arasında çift yönlü ve ithalattan büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı bulunmuştur.
Özer ve Erdoğan (2006)	1987-2006	Türkiye	İthalat, ihracat ve reel ekonomik büyüme	Granger ve eşbütünleşme testi	İhracat ve ithalattan GSYH’ye tek yönlü, ihracattan ithalata da tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.
Uçan ve Koçak (2014)	1990-2011	Türkiye	Dış ticaret ve ekonomik büyüme	Johnson eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi	Uzun dönemli bir ilişkinin varlığı saptanmış, ithalat ile GSYH arasında çift yönlü ve ihracattan GSYH’ye tek yönlü bir nedensellik bağı bulunmuştur.

İzgi ve Yılmaz (2018)	1992-2016	Türkiye	İhracat, İthalat ve GSYİH	Johnson testi ve Granger nedensellik testi	Bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. İhracattan GSYH'ye tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Tuncer (2000)	1980-2000	Türkiye	GSYH, ithalat, ihracat ve yatırımlar	Toda Yamamoto ile Granger nedensellik testi	GSYH ile İthalat arasında çift yönlü ilişki, GSYH'den ihracata tek yönlü ilişki ve GSYH ile yatırımlar arasında çift yönlü ilişki bulunmuştur.
Ümit Can Temel	1998-2015	Türkiye	İhracat, ithalat ve GSYİH	ADF testi ile Granger nedensellik testi	GSYİH ile ithalat arasında karşılıklı bir etkileşim vardır.
Erdoğan ve Yıldırım (2011)	1990-2009	Kırgız Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan	İhracat, ithalat, sabit sermaye ve ekonomik büyüme	Kao test (Residual based DF-ADF)	İhracat hacmi ile hasıla arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır sonucuna varılmıştır.
Gümüş (2017)	1995-2016	BRIC Ülkeleri	İhracat ve ekonomik büyüme	Panel veri Analizi	Brezilya, Rusya ve Çin ülkelerinde, ihracat ile GSYH arasında pozitif ilişkinin olduğu tespit edilmiş ama bu sonuç, Hindistan için negatif bulunmuştur.
Bozgeyik ve Yoloğlu (2015)	2002-2014	Türkiye	Turizm ile GSYH	En Küçük Kare ile nedensellik testi	Turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi olumlu etkilediği ispatlanmıştır.
Bağırtaş (2018)	1991-2018	Türkiye	Dış ticaret ve ekonomik büyüme	Granger nedensellik testi	İhracat ile GSYH arasında çift taraflı nedensellik ilişkinin varlığı bulunmuştur.
Şen (2007)	1980-2005	Türkiye	Ekonomik büyüme ve dış ticaret	Zaman serisi teknikleri	Türkiye için ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna varılmıştır.
Gokmenoglu, Amin ve Taspınar (2015)	1967-2013	Pakistan	Dış ticaret, finansal gelişim ve ekonomik büyüme	Johnson eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi	Dış ticaret, finansal gelişme ve GSYH arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığı sonucuna varılmıştır. Ancak bu değişkenler arasında bir nedensellik ilişkinin
Arvas ve Torusdağ (2016)	1987-2015	Türkiye	İthalat, ihracat ve ekonomik büyüme	En Küçük Kareler	Reel GSYH ile İthalat serileri arasında pozitif bir ilişki mevcuttur sonucuna ulaşılmıştır.
Iqbal, Hameed ve Devi (2012)	1960-2009	Pakistan	İhracat ve ekonomik büyüme	Granger nedensellik testi	GSYH'den ihracata tek yönlü nedensellik ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Arı ve Yıldız (2017)	1988-2015	Türkiye	Genç işsizliği, yüksek öğretim okullaşma ve nüfus artışı	Eşbütünleşme Analizi	Nüfus artışı ve yüksek öğretim oranının genç işsizliği üzerinde uzun dönemde pozitif katkısı olduğunu ispatlanmıştır.
Uzunöz ve Akçay (2012)	1970-2010	Türkiye	Büyüme ve enerji tüketimi	Nedensellik ve eşbütünleşme testi	Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı bulunmuş ve GSYH'den enerji tüketimine tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Thangavelu ve Gulasekaran (2004)	1960-1996	Asya'da gelişmekte olan ülkeler	Dış ticaret ve ekonomik büyüme	Granger nedensellik testi	İthalata dayalı bir ekonomik büyüme sonucuna varılmıştır.

4.2. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada, 1980-2017 yılları arasındaki dönemde Afganistan için dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki zaman serisi teknikleri yardımıyla analiz edilmektedir. Bu amaçla çalışmada kullanılan serilerin logaritmalarının alınmasından sonra durağanlık koşulunu sağlayıp sağlamadığını incelemek için Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri yapılmıştır. Daha sonra, gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından, ihracat, ithalat ve GSYH değişkenlerin arasındaki uzun dönemde bir ilişkinin var olup olmadığını incelemek için Johansen eşbütünleşme testi yapılmıştır ve ortaya çıkan sonuçlar yorumlanmıştır. Bununla birlikte ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü ve varlığını belirlemek için “Vektör hata düzeltme” modeline dayalı Granger nedensellik testi yapılmıştır. Son olarak serilerin birbirlerinin üzerindeki etkilerine ve değişmelerine bakmak için etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri yapılmıştır.

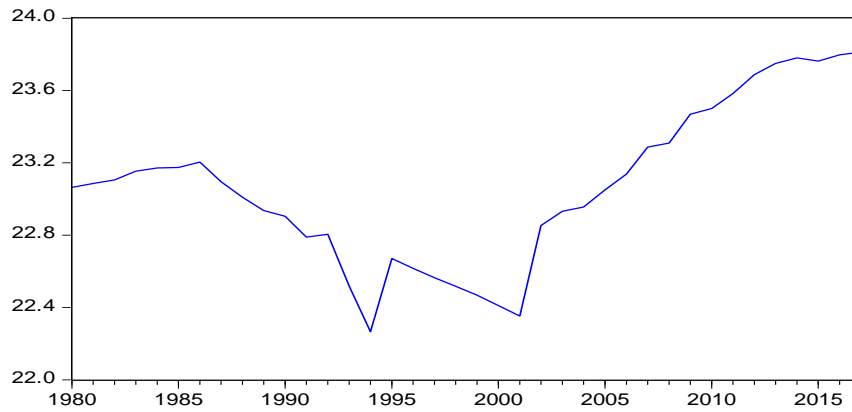
4.2.1. Veri seti

Çalışmada kullanılan veriler çeşitli kaynaklardan toplanmıştır. İhracat ve ithalat mallarının verileri dolar cinsinden Dünya Bankasının veri tabanından alınmıştır. Reel gayri safi yurtiçi hasıla verileri (2010 sabit fiyatlarıyla, dolar cinsinden) Unstats veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan verilerin hepsinin Eviws 9 paket programında logaritmaları alınmıştır.

4.2.2. Verilerinin grafik incelemesi

Ekonometrik çalışmalarda kullanılan serilerin durağan olması gerekmektedir. Seriler durağanlık koşulunu sağladığı takdirde analize devam edilecektir. Ampirik çalışmalarda herhangi bir zaman serisinin durağan olup olmadığını anlamak için ilk adım serinin görsel bir çiziminin yapılmasıdır. Görsel çizimde zaman serisinin durağan olup olmadığı basit bir şekilde görülmektedir. Şekil 4,1’de GSYH serisinin durağan olmadığı gözlemlenmektedir. Çünkü durağanlık için, bir zaman serisinin ortalamasının ve varyansının sabit olması aynı zamanda ortak varyansın ise zamana bağlı değil, iki dönem arasındaki gecikmeye bağlı olması gerekmektedir (Şenesen & Şenesen, 2006, s. 713).

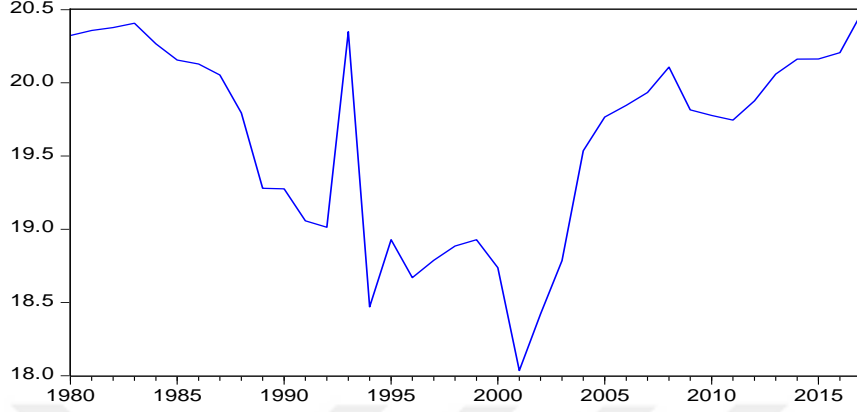
Şekil 4,1’de 1980 ile 2017 arasındaki GSYH düzeylerinin yıllık verileri kullanılarak zamana karşı grafiği izlenmektedir. Şekil 4,1’e bakıldığında, Afganistan’ın GSYH’si 1980 yılından itibaren 2001 yılına kadar yaşanan çatışmalardan dolayı birkaç yıllık artıştan sonra azalış göstermiştir. Ancak 2001 yılına gelindiğinde, yeni hükümetin kurulmasından sonra GSYH oranı artmıştır. Dolayısıyla şekil 4,1’e bakıldığında, serinin düşüş ve artışından durağan olmadığı görülmektedir. Eğer serinin durağan olmadığı tespit edilirse, serinin durağanlaştırılması gerekmektedir.

Şekil 4.1. LGDP Verilerinin Zamana Karşı Grafiği

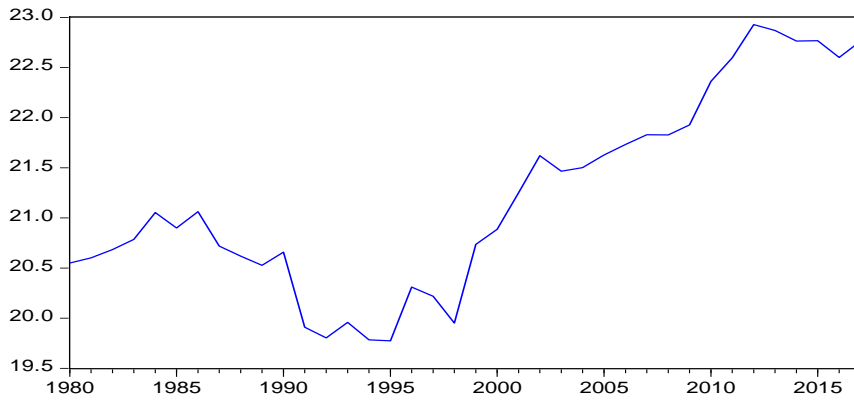
Şekil 4,3’te 1980-2017 arasındaki ihracat düzeylerinin yıllık verileri kullanılarak zamana karşı grafiği izlenmektedir. İhracat grafiğine bakıldığında, 1980’den 2001’e kadar yurt içinde çatışmalar olduğu için ihracat oranında büyük dalgalanmalar görülmektedir. Ancak ihracat oranı 2001’den sonra giderek artmıştır. Bazı yıllarda

ihracat oranında yaşanan dalgalanmalardan dolayı serinin durağan olmadığı görülmektedir.

Şekil 4.2. LEXPORT Verilerinin Zamana Karşı Grafiği

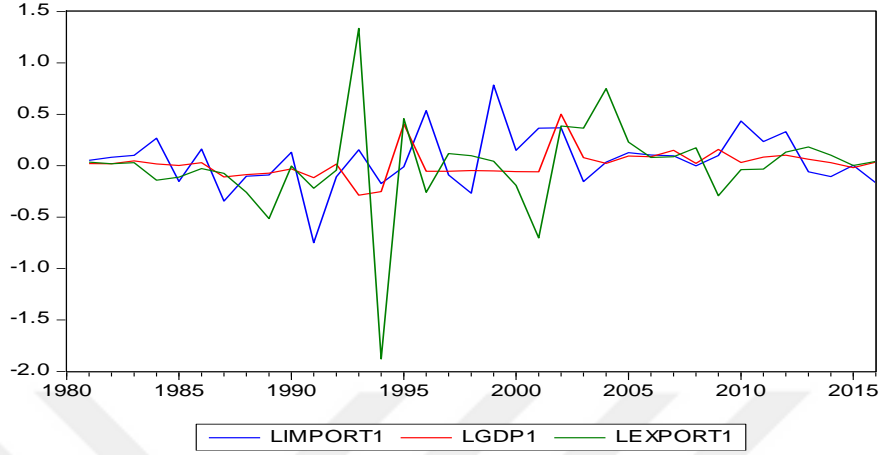
Şekil 4.3'te 1980 ile 2017 arasındaki ithalat düzeylerinin yıllık verileri kullanılarak zamana karşı grafiği gösterilmiştir. 1980-1998 yılları arasındaki dönemde ithalat oranında, dalgalanmalar görülmektedir. Ancak 1998 yılından itibaren ithalat değişkeninde artış yönünde bir eğilim vardır. Dolayısıyla şekil 4.3'e bakıldığında, GSYH ve ihracat serileri gibi ithalat serinin de durağan olmadığı görülmektedir. Şekil 4.1, 4.2 ve 4.3 'ten görüldüğü kadarıyla her üç değişken de zamana bağlı olarak değişmiştir.

Şekil 4.3. LIMPORT Verilerinin Zamana Karşı Grafiği

Her üç değişken için çizilen grafiklere bakıldığında, serilerin düzeyde durağan olmadıkları gözlemlenmektedir. Bu nedenle her üç serinin durağanlaştırılması için

farkları alınmalıdır. Grafik 4.4'te, ihracat, ithalat ve GSYH serilerinin birinci farkı alındıktan sonra durağanlaştığı görülmektedir.

Şekil 4.4. LGSYH, Lİhracat ve Lİthalat Değişkenlerinin Durağanlık Grafiği

4.2.3. Birim kök testleri

Genel olarak ekonometrik çalışmalarda kullanılan serilerin çoğunun düzey değerlerinde durağanlık koşulunu sağlamadığı görülmektedir. Durağan olmayan serilerin ortalaması zamana bağlı olarak değişir, seriler genellikle azalan veya artan bir trende sahip olur. Kimi zaman serilerdeki fazla dalgalanmalardan dolayı durağanlık ortadan kalkabilir. Bunun için ekonometrik çalışmalarda daha anlamlı bir sonuca ulaşılması için düzey değerlerinde durağanlık koşulunu sağlamayan serilerin durağanlaştırılması gerekmektedir. Serileri durağanlaştırmak için en çok kullanılan testler ADF ve PP birim kök testleridir (Kutlar, 2005, s. 252).

Birim kök testlerinde değişkenlerin grafiğini çizerek, t-istatistik değerlerine veya olasılık değerlerine bakarak durağan olup olmadıkları basit bir şekilde anlaşılmaktadır. Birim kök testleri serilerin durağanlığının sınanmasında en yaygın şekilde kullanılan bir yöntemdir. Durağan olmayan seriler ekonometrik analizde kullanıldığı zaman değişkenler arasında gerçek bir ilişkinin olmamasına rağmen, gerçek ilişkinin olduğunu gösterebilir ve bu durum 'düzmece regresyon' olarak bilinmektedir. Genellikle durağan olmayan seriler ile çoğu zaman karşılaşılabılır. Bunun en sık görülen örneği rassal yürüyüş modelidir ve rassal yürüyüş modeli aşağıdaki gibi gösterilir (Recep Tarı, 2012, s. 389):

$$Y_t = AY_{t-1} + ut \quad (4.1)$$

Eşitlik 4.1’de A otoregresif değişkenin katsayısı olarak tanımlanmaktadır. Bu regresyonda A katsayısı bire eşit (A=1) ise seride birim kök sorunu olduğu bilinir. Bu durumda seri durağan koşulunu sağlayamamıştır. Buna istinaden, A=1 olduğunda denklem (4.1) $Y_t - Y_{t-1}$ biçiminde yazılabilir. Serinin birinci ve ikinci gecikmeli değeri gecikme işlemcisi operatörü L kullanılarak $LY_t = L_{t-1}, L^2Y_{t-1} = Y_{t-2}$ biçiminde yazılabilir. Böylece model (4.1)’de gecikme işlemcisi kullanılarak $(1-L) Y_t = ut$ biçiminde ifade edilebilir. Birim kök ifadesi, gecikme işlemcisindeki daha fazla terimlerinin köküne gönderme yapmaktadır. $(1-L) = 0$ söylenirse, L=1 bulunur ve serilerdeki birim kök adı buradan ortaya çıkar (Gjurati ve Porter, 2012, s. 744).

Eşitlik 4.1’deki A otoregresif katsayısı bire eşit olduğu sürece, bu bir önceki dönemde serinin almış olduğu değer ve dolayısıyla maruz kaldığı şokun seriyi etkilediği anlamına gelmektedir. Eğer A katsayısı birden küçük (A<1) çıkarsa, geçmiş dönemlerdeki şoklar belli bir dönem etkilerini sürdürseler dahi, bu şokun etkisi giderek azalacak ve kısa bir zaman sonra tamamen ortadan kalkacak demektir.

Eşitlik 4.1’in sağ ve sol tarafından Y_{t-1} çıkarılarak şu şekilde bir ilişki elde edilebilir:

$$\Delta Y_t = (A - 1) Y_{t-1} + ut \quad (4.2)$$

Burada, $\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1}$ birinci fark alınmış seriyi göstermektedir. Eğer (A-1), δ olarak ifade edilirse ilişki Eşitlik 4.3’teki gibi yazılabilir.

$$\Delta Y = \delta Y_{t-1} + ut \quad (4.3)$$

Bu durumda ise A=1 olduğunda $\delta = 0$ olacaktır ve $\delta = 0$ olduğunda ise aşağıdaki Eşitlik 4.4 gibi ifade edilebilir.

$$\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1}) = ut \quad (4.4)$$

Dolayısıyla Y_t birinci farkında durağan haline gelecektir. Orijinal bir serinin birinci farkı durağan ise orijinal seriye birinci dereceden entegre olmuş denilmektedir ve I(1) şeklinde ifade edilir. Eğer seriyi durağanlaştırmak için iki defa fark almak gerekirse ikinci dereceden durağanlaştığı anlamına gelmektedir ve I(2) ile ifade edilir. Genel olarak durağan olmayan bir seri farkları alınarak durağan hale getirilebilir (Recep Tarı, 2012, s. 389).

4.2.3.1. Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi

Zaman serisinin eğer ortalamasında sistematik bir değişme yoksa (yani trend yapmıyorsa), varyansında ve düzenli periyodikte sistematik değişmeler ortaya çıkmıyorsa, serinin durağan koşulunu sağladığı bilinmektedir. (Sevüktekin, Çınar, 2014, s. 81).

Sahte regresyonun çıkmasına mâni olmak ve orta- dan kaldırmak için değişkenler arasındaki ilişkinin gerçek ya da sahte olduğunu tespit etmek amacıyla birim kök testinin yapılması şarttır. Bu bağlamda durağanlığın ölçülmesinde kullanılan ADF testinin anlatım biçimi eşitlik 4.5'teki gibidir (Tarı, 2012, s. 389). Eşitlikte Y_t değişkeninin bu dönemde aldığı değerin geçen dönemdeki değeri olan Y_{t-1} ile ilişkisi eşitlik 4.5'teki biçimde kurulabilir.

$$Y_t = AY_{t-1} + ut \quad (4.5)$$

Eşitlik 4.5'te, u_t stokastik bir hata terimidir. Eşitlik 4.5'teki model birinci dereceden otoregresif AR (1) modelidir. Bu regresyonda eğer A katsayısının bire eşit ($A=1$) olduğu ortaya çıkarsa, birim kök sorununun var olduğu gözlemlenir ve ilişki aşağıdaki denklem biçimini alır.

$$Y_t = Y_{t-1} + ut \quad (4.6)$$

Burada test edilen hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_0 : $A=1$ (Seri birim köke sahiptir ve durağan değildir).

H_1 : $A<1$ (Seri birim köke sahip değil ve durağandır).

Dickey-Fuller tarafından geliştirilen birim kök testlerinin birinci dereceden ve daha yüksek dereceden otoregresyon süreçlerinde uygulanması mümkündür. Genellikle hipotez sınanmasında kullanılan t-istatistiği birim kök testlerindeki geçerliliğini kaybetmekte ve bunun yerine Dikey ve Fuller tarafından (1979) geliştirilen τ istatistiği kullanılmaktadır.

Dickey-Fuller birim kök testinde t istatistiğinin kullanılmamasının temel sebebi t testinin sıfır (0) etrafında simetrik dağılımı göstermesidir.

Eğer τ istatistiğinin mutlak değeri farklı anlamlılık seviyelerine göre bulunan Mackinnon kritik değerleri mutlak değerinden küçük ise serinin durağan olmadığı bilinmektedir. Eğer büyük ise serinin durağan olduğu neticesine varılmaktadır. Diğer

yandan serilerin durağan olup olmadığı olasılıklı değerlerinden de bilinmektedir (Tarı, 2012, s. 389).

Ekstra terim olarak gecikmeli değişkenlerin Dickey-Fuller denklemlerine eklenmesi, bu denklemleri genişletmektedir. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) denklemleri eşitlik 4.7, 4.8 ve 4.9'da gösterilmiştir.

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j Y_{t-j} \varepsilon_t \quad \tau\text{- istatistiği} \quad (4.7)$$

$$\Delta Y = \mu + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j Y_{t-j} \varepsilon_t \quad \tau\mu\text{- istatistiği} \quad (4.8)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \beta + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j Y_{t-j} \varepsilon_t \quad \tau\tau\text{- istatistiği} \quad (4.9)$$

Bu yaklaşım neticesinde, kalıntılardaki otokorelasyon ortadan kaldırılmış olmaktadır. Genel olarak birim kök testlerinde gecikme sayısı olan, P'nin ne olacağını belirlemek için Akaike bilgi kriteri ile Schwarz bilgi kriteri kullanılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2014, s. 377).

Tablo 4.2'de GSYH, ihracat ve ithalat değişkenlerinin ADF birim kök testi sonuçları verilmiştir. Serinin durağan olup olmadığını görmek için daha önce ifade edildiği gibi, grafik çizimine bakılması, t- istatistiği ve olasılık değerlerinin incelenmesi gerekmektedir. Tablo 4.2'ye bakıldığında, serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları görülmektedir. Çünkü her üç değişken düzey değerlerinde olasılık değeri %0.05'ten büyük olduğu için H0 hipotezi reddedilememiştir. H0 hipotezi kabul edilirse, seri durağan değil anlamına gelmektedir. Buna karşın, olasılık değeri %0.05'ten küçükse ve H1 hipotezi kabul edilirse, seri durağan olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla her üç serinin birinci dereceden farkı alındıktan sonra, olasılık değeri %0.05'ten küçük çıkmış, yani seriler durağanlaşmıştır. Böylece H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 4.2. *GSYH, İhracat ve İthalat Değişkeninin ADF Birim Kök Testi*

Değişkenler			T- istatistiği	%1	%5	%10	Olasılık değeri
GSYH	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-1.061	-4.226	-3.536	-3.200	0.9220
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-5.948	-4.234	-3.540	-3.202	0.0001
İhracat	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-2.008	-4.226	-3.536	-3.200	0.5779
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-8.900	-4.234	-3.540	-3.202	0.0000
İthalat	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-1.493	-4.226	-3.536	-3.200	0.8139
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	- 5.943	-4.234	-3.540	-3.202	0.0001

4.2.3.2. *Phillips-Perron (PP) testi*

Phillips Perron testi de Dickey-Fuller (ADF) testinde olduğu gibi serilerin durağanlaştırılması için araştırmalarda kullanılan ekonometrik bir testidir. Dickey-Fuller testinde stokastik hataların dağılımının istatistiksel olarak bağımsız ve sabit varyanslı olduğu varsayılmaktadır. Daha net bir ifadeyle, stokastik hataların arasında otokorelasyon olmadığı varsayılmaktadır. Phillips Perron birim kök testi için parametrik olmayan, yeni bir test geliştirmiştir. Bu halde, Dickey-Fuller tarafından ortaya atılan bu varsayımı, Phillips-Perron geliştirerek rassal şokların dağılımlarına yönelik yeni bir varsayımında bulunmaktadır.

Phillips-Perron (PP) testi için kullanılan basit model aşağıdaki gibidir (Sevüktekin ve Çınar, 2014, s. 378-379):

$$Za = T(\hat{\alpha} - 1) - CF \quad (4.10)$$

Eşitlik 4.10'da CF düzeltme faktörüdür.

ADF birim kök testi sonrasında farklarında durağan olduğu saptanan veriler aşağıda bir kerede Philips-Perron birim kök testiyle sınanmış ve çıkan sonuçlar Tablo 4.3'te sunulmuştur.

Tablo 4.3'te yapılan PP analizi sonucunda, tüm değişkenler düzey değerlerinde T-istatistiği ve olasılık değerlerinden durağan olmadığı izlenmektedir. Ancak tüm serilerin birinci farkı alındıktan sonra %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde Mackinnon kritik değerinden yüksek çıktığı için birinci fark değerinde değişkenler durağan haline gelmektedir. Dolayısıyla PP birim kök testi sonuçları ADF birim kök testisiyle örtüşmektedir.

Tablo 4.3. *Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi*

Değişkenler			T-istatistiği	%1	%5	%10	Olasılık değeri
GSYH	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-1.059	-4.226	-3.536	-3.200	0.9224
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-5.944	-4.234	-3.540	-3.202	0.0001
İhracat	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-1.059	-4.226	-3.536	-3.200	0.9224
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-5.948	-4.234	-3.540	-3.202	0.0000
İthalat	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-1.569	-4.226	-3.536	-3.200	0.7857
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-5.951	-4.234	-3.546	-3.202	0.0001

4.3. Eşbütünleşme

Eşbütünleşme iktisadi değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin istatistiksel olarak arz edilmesidir. İlk defa Engle-Granger (1981) tarafından eşbütünleşme ve hata düzeltme kavramları ortaya atılmıştır. Durağan olmayan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını ortaya koyan ilk çalışma Engle-Granger tarafından yapılmıştır. Engle-Granger tek denklem yaklaşımını kullanarak iki ve ikiden fazla değişken arasında bir denge ilişkisinin olabileceğini göstermeye çalışmıştır. Engle-Granger yaklaşımı meşhur bir yaklaşım olmasına rağmen, değişkenler arasında birden fazla eşbütünleşme ilişkisi söz konusu olduğunda, yalnızca bir denge varmış gibi bir kısıtlamaya gitmektedir. Bundan dolayı, daha sonra Johansen (1988,1995) çok denklem yaklaşımını geliştirerek, değişkenler arasında birden fazla bütünleşik ilişkinin olabileceğini göstermiştir (Sevüktekin ve Çınar ,2014, s. 561).

4.3.1. Engle-Granger (EG) Yöntemi

Engle-Granger iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkiyi araştırırken, çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin aynı dereceden, yani birinci farkında bütünleşik olduğunu varsaymaktadır. Her değişken için tek tek birim kök testleri uygulandıktan sonra, tüm değişkenlerin birinci dereceden bütünleşik olmaları gerekmektedir. Eğer çalışmada, kullanılan değişkenler birim kök testleri uygulandıktan sonra aynı dereceden, yani birinci farkında durağan hale gelmezse, bu yaklaşım kullanılmamaktadır. Engle-Granger yaklaşımını net bir şekilde açıklamak için aşağıdaki model ile başlanabilir:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_t + \varepsilon_t \quad (4.11)$$

Bu modelde Y_t ve X_t birinci dereceden tümleşik değişkenleri göstermektedir. Bu iki değişkenin (Y_t , X_t) eştümleşim olması bozucu terimi ϵ_t 'nin durağan olmasına bağlıdır. Eğer ϵ_t bozucu terimine ADF birim kök testi yapıldıktan sonra ϵ_t bozucu teriminin durağan olmadığı sonucuna varılırsa, o zaman Y_t ve X_t değişkenlerinin kointegrasyon, yani eşbütünleşik olmadıklarına karar verilir. Eğer ϵ_t hata terimine ADF birim kök testi yapıldıktan sonra durağan olduğu ortaya çıkarılırsa, o zaman Y_t ve X_t değişkenlerin eşbütünleşik oldukları sonucuna varılırsa (Sevüktekin ve Çınar,2014, s,562).

4.3.2. Johansen Yöntemi

Eşbütünleşme kavramı ve teorisi ilk olarak Engle-Granger tarafından (1981) geliştirilmiştir. Engle eşbütünleşme testi tek denkleme dayalı ve En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile kullanılan bir testtir. Bu yöntem pratik olmasına karşın bazı eksiklere sahiptir. İki değişkenli bir sistemde değişkenin birine ait eşitlikte eşbütünleşme ilişkisiyle karşılaşılırken, diğer değişkenin sahip olduğu eşitlikte böyle bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu durum değişkenler arasındaki ilişkide bir belirsizlik oluşmasına neden olabilmektedir. Eğer sistemde ikiden fazla değişken varsa, bu problem yine ortaya çıkmaktadır. Bu eksikler ve güçlükler nedeniyle Johansen, kointegrasyonu sağlayan vektörlerin tahmininde çok benzerlik yöntemi ile hesaplanmasına dair bir test geliştirmiştir. Ayrıca bu testin özelliği değişkenleri içsel ve dışsal olarak ayırmamasıdır (Tarı, 2012, s. 425-426).

Johansen yöntemiyle analiz yapılabilmesi için öncelikle VAR modeli kurulması gerekmektedir. VAR analizi yapılarak en uygun gecikme sayısının belirlenmesi gerekir. Gecikme sayısının belirlenmesi için Akaike, Schwarz ve Hannan-Quinn gibi kritik değerlerden yararlanılmaktadır. VAR analizinde çok yıldız simgesine sahip olan model uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmektedir. Tablo 4.4'te değişkenlerin uygun gecikme uzunluğu testi sunulmuştur. Tablo 4.4'e bakıldığında, beş kriterden ikisinde fazla yıldız mevcuttur (LR, HQ). Böylelikle VAR modeli için uygun gecikme uzunluğunun iki olduğu görülmektedir.

GSYH, ihracat ve ithalat değişkenleri birinci dereceden durağanlık koşulunu sağladıkları için gecikme sayısı tespit edildikten sonra Johansen eşbütünleşme testi yapılmaktadır.

Tablo 4.4. Gecikme Uzunlukları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-62.04101	NA	0.009208	3.825942	3.960621	3.871871
1	12.41233	131.3883	0.000197	-0.024255	0.514461*	0.159463
2	27.61736	24.14916*	0.000138	-0.389256	0.553496	-0.067751*
3	37.52716	13.99031	0.000136	-0.442774	0.904015	0.016519
4	48.15316	13.12623	0.000132*	-0.538421	1.212404	0.058661

Not: * ilgili kritere göre uygun gecikme sayısını göstermektedir.

Tablo 4.5'te sunulan Johansen eşbütünlüşme testi sonuçlarına göre, değişkenler arasında en az bir eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı %5 kritik ve olasılıklı değerlerinden görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki söz edilebilir. Bu değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler. Değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı ispatlanırsa, bu durumda değişkenler arasında en az bir nedensellik ilişkisinin varlığından söz edilebilir.

Engle ve Granger (1987)'de, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğu durumda hata düzeltme mekanizmasının yazılabileceğini göstermişlerdir. Bu aşamada vektör hata düzeltme modeli tahmin edilecektir. Vektör hata düzeltme modeli (VECM) uzun dönemli dengede oluşacak bir sapmanın düzeltilebileceğini ortaya çıkarmaktadır. Hata düzeltme stratejisinin iki temel avantajı vardır. İlki, verilerdeki kısa ve uzun dönemli bilgiyi kullanma imkânı sunmasıdır. İkincisi ise, bağımlı ve açıklayıcı değişkenler arasında ortaya çıkabilecek düzmece regresyondan kaçınma imkânı sağlamasıdır (sevüktekin ve çınar, 2014, s. 599).

Tablo 4.5. Johansen Eşbütünlüşme Testi sonuçları

Eşbütünlüşme	Öz değer	İz istatistik	%5 kritik değer	Olasılık değeri
Hiç	0.500715	37.22881	29.79707	0.0058
En fazla 1	0.290179	12.91857	15.49471	0.1178
En fazla 2	0.026015	0.922537	3.841466	0.3368
İz testi %5 seviyesinde bir eşbütünlüşme ilişkisi işaret etmektedir.				
Kısıtsız eşbütünlüşme Öz değer Rank Testi (Özdeğer)				
Hiç	0.500715	24.31025	21.13162	0.0172
En fazla 1	0.290179	11.99599	14.26460	0.1108
En fazla 2	0.026015	0.922573	3.841466	0.3368
Maksimum öz değeri testi %5 düzeyinde bir eşbütünlüşme ilişkisi işaret etmektedir.				

4.4. Vektör Hata düzeltme modelinin Tahmini

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ispatlanırsa, vektör hata düzeltme modeli kullanılabilir. Vektör hata düzeltme modeli, eşbütünleşik olan durağan olmayan değişkenlerin kullanımını için düzenlenmiş ve kısıtlanmış bir VAR modelidir. X_t ve Y_t bu iki değişkenin eşbütünleşik olduğu kabul edildiğinde, X_t ve Y_t değişkenlerin birinci farkı VAR kullanılarak ve $Y_{t-1} - FX_{t-1}$ eklenerek, modellenebilir:

$$\Delta Y_t = \partial_{10} + \partial_{11}\Delta Y_{t-1} + \dots + \partial_{1p}\Delta Y_{t-p} + g_{11}\Delta X_{t-1} + \dots + g_{1p}\Delta X_{t-p} + b_1(Y_{t-1} - fX_{t-1}) + u_{1t} \quad (4.12)$$

$$\Delta X_t = \partial_{20} + \partial_{21}\Delta Y_{t-1} + \dots + \partial_{2p}\Delta Y_{t-p} + g_{21}\Delta X_{t-1} + \dots + g_{2p}\Delta X_{t-p} + b_2(Y_{t-1} - fX_{t-1}) + u_{2t} \quad (4.13)$$

Burada $Y_t - FX_t$ terimi, hata düzeltme terimi olarak adlandırılmaktadır. Eşitlikler (4.12) ve (4.13)'teki birleştirilmiş model, vektör hata düzeltme modeli olarak adlandırılmaktadır. VECM'de $(Y_t - FX_t)$ 'nin geçmiş değerleri, ΔY_t ve/veya ΔX_t 'nin gelecek değerlerini tahmin etmek için kullanılabilir.

Çalışmada, dış ticaret ile GSYH'nin eşbütünleşik olduğu ve bu üç değişkenin aralarında uzun dönemli bir denge ilişkisinin olduğu eşbütünleşme testleri ile gösterilmiştir. Bununla birlikte ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü ve varlığını belirlemek için "Vektör hata düzeltme" modeline dayalı Granger nedensellik testi yapılır (Esen, 2007, s. 153-154).

4.5. Granger Nedensellik Testi

Ekonomide Granger tarafından 1969 yılında kullanılmaya başlayan nedensellik testleri, daha sonra farklı yazarlar tarafından çeşitli yaklaşımlar ile geliştirilerek kullanılmıştır. Regresyon analizi, değişkenler arasındaki bağımlılık ilişkileri ile uğraşmaktadır. Lakin, değişkenler arasındaki bu bağımlılık, kesin bir nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmeyebilir. Yani, bağımsız değişken X 'in sebep ve bağımlı değişken Y 'nin bir sonuç olduğu anlamına gelmemektedir. İstatistiksel olarak iki değişken arasındaki sıkı bir ilişki, bir birlikteliğin ifadesi olabilmekte ve değişkenler arasındaki ilişki ise, ekonomi teorisi tarafından doğrulanmalıdır. Regresyon analizinde

değişkenler arası bağımlılık ilişkisi araştırılırken, bağımlı ve bağımsız değişken ayrımıyla baştan ilişkilerin yönü ile ilgili bir ön koşul bulunmaktadır. Fakat nedensellik analizinde böyle bir koşul olmayıp, ilişkilerin yönü araştırılmaktadır. Nedensellik testi uzun dönemli serilere uygulanmaktadır. Nedensellik testi uygulanırken serilerin durağan olması gerekmektedir. Fakat bu testte serileri durağanlaştırmak için tüm serilerin aynı dereceden durağan olması zorunluluğu yoktur (Tarı, 2012, s. 436-438).

Granger nedensellik testi, sadece durağanlık koşulunu sağlayan serileri içermektedir. Eğer yapılan VAR analizi neticesinde, değişkenler arasında eşbütünleşme bulunmazsa, standart Granger nedensellik testi yapılabilir. Bu nedenle, Granger nedensellik testi standart bir F dağılımı kullanılarak devam ettirilebilir. Eğer değişkenler arasında eşbütünleşme varsa, Granger nedensellik testi için bir F istatistiğinin kullanımı uygun değildir. Ancak burada eşbütünleşme olduğu için, hata terimlerinin nedensellik testini de kapsamaları gerekir. Eşitlik 4.14 ve 4.15'te Granger nedensellik testi hata terimleriyle gösterilmiştir.

$$\Delta X_t = \partial_x + \sum_{i=1}^m b_{x,i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=1}^m g_{x,i} \Delta Y_{t-i} + /_x ECT_{t-1} + u_{x,t} \quad (4.15)$$

$$\Delta Y_t = \partial_y + \sum_{i=1}^m b_{y,i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m g_{y,i} \Delta X_{t-i} + /_y ECT_{t-1} + u_{y,t} \quad (4.16)$$

(4.14) ve (4.15) nolu eşitliklerdeki $/_x$ ve $/_y$ hata düzeltme teriminin katsayılarıdır. Bu katsayılar, X ve Y'nin uzun dönemdeki denge ilişkisine ne kadar zamanda geri döneceğini göstermektedir. ECT_{t-1} , gecikmeli hata düzeltme terimidir. Seriler arasında eşbütünleşmenin varlığı, nedenselliğinin ve $|/_x| + |/_y| < 1$ olması gerektiğini ifade etmekte, $b_{x,i}$ ve $g_{x,i}$, X ve Y değişkenlerine ait m tane cari ve geçmiş dönem değerlerinin X_t üzerindeki etkisini göstermekteyken; $b_{y,i}$ ve $g_{y,i}$, X ve Y değişkenlerine ait m tane cari ve geçmiş dönem değerlerinin Y_t üzerindeki etkisini göstermektedir ve $u_{x,t}$, $u_{y,t}$ ise korelasyon olmaksızın hata terimlerini göstermektedir (Esen, 2007, s. 157). Bu çalışmanın ana amacından hareketle ithalat, ihracat ve GSYH arasındaki ilişki şu şekildedir:

- Dış ticaret → GSYH (Dış ticaret, Gayri safi yurt içi hasılayı etkilemekte)
- GSYH → Dış ticaret (Gayri safi yurt içi hasıla, dış ticareti etkilemekte)
- Dış ticaret ↔ GSYH (Her ikisi de birbirini etkilemekte)
- Dış ticaret ↔ GSYH (Aralarında bir nedensellik ilişkisi yoktur)

Granger nedensellik testi kolay bir test olduğu için literatürde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin belirlenmesinde en fazla kullanılan testtir. Granger nedensellik testi yapılırken serilerin gecikme uzunluklarının belirlenmesi gerekmektedir. Vektör hata düzeltme modeline dayalı Granger nedensellik testinin yapılması için daha önce 2 olarak tespit edilen gecikmenin -1 yapılması gerekmektedir. Tahmin edilen VEC modeline bağlı olarak Eviews 9 programında Granger nedensellik testi yapılarak testin sonucu Tablo 4.6’da gösterilmiştir.

Tablo 4.6’da kurulan hipotezler, ilk bağımlı değişken olarak GSYH için, H0 hipotezi ihracat ve ithalat değişkenlerinin GSYH değişkeninin Granger nedeni olmadığı ve karşıt hipotez olarak, H1 hipotezi ihracat ve ithalat değişkenlerinin GSYH değişkeninin Granger nedeni olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla H0 hipotezi kabul edilirse, ihracat ve ithalat değişkenleri GSYH değişkeninin Granger nedeni değil anlamına gelmektedir. Ancak H1 hipotezi kabul edilirse, bu durumda ihracat ve ithalat değişkenleri GSYH değişkeninin Granger nedenidir. Basit bir şekilde değişkenlerin olasılık değerlerine göre, karar verilmektedir. Olasılık değerlerine bakıldığında, ihracat ve ithalat değişkenleri için H0 hipotezi %0,05’ten küçük olduğu için reddedilmiştir. Yani ihracat ve ithalat ekonomik büyümenin nedeni olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4.6. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

VEC Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests			
Sample: 1980 2017			
Included observations: 36			
Bağımlı Değişken: GSYH			
Bağımsız Değişken	Chi-sq	Df	Olasılık
İhracat	50.47929	1	0.0000
İthalat	5.22829	1	0.0222
Tüm	52.41726	2	0.0000
Bağımlı Değişken: İhracat			
Bağımsız Değişken	Chi-sq	Df	Olasılık
GSYH	7.542812	1	0.0060
İthalat	0.052574	1	0.8186
Tüm	8.225366	2	0.0164
Bağımlı Değişken: İthalat			
Bağımsız Değişken	Chi-sq	Df	Olasılık
GSYH	2.514706	1	0.1128
İhracat	0.924673	1	0.3363
Tüm	2.700564	2	0.2592

Benzer bir şekilde kurulan hipotezler, bağımlı değişken olarak ihracat için, H0 hipotezi GSYH ve ithalat değişkenlerinin ihracat değişkeninin Granger nedeni olmadığı ve karşıt hipotez olarak, H1 hipotezi GSYH ve ithalat değişkenlerinin ihracat değişkeninin Granger nedeni olduğu anlamına gelmektedir. Yani, H0 hipotezi kabul edilirse, GSYH ve ithalat değişkenleri ihracat değişkeninin Granger nedeni değildir. Ancak H1 hipotezi kabul edilirse, GSYH ve ithalat değişkenleri ihracat değişkeninin Granger nedenidir. Olasılık değerlerine bakıldığında, GSYH değişkeni için H0 hipotezi %0,05'ten küçük olduğu için reddedilmiştir. Yani GSYH değişkeni ihracat değişkeninin Granger nedeni olarak belirlenmiştir. Ancak ithalat değişkeninin olasılık değeri 0,05'ten büyük çıktığı için H0 hipotezi reddedilememiştir. Yani ithalat, ihracatın nedeni olmadığı sonucuna varılmıştır. Son olarak ithalat değişkeninin olasılık değerlerine bakıldığında, H0, hipotezi GSYH ve ihracat değişkenleri için %0,005'ten büyük olduğundan kabul edilmiştir. Bu sebep ile GSYH ve ihracat değişkenleri ithalat değişkeninin nedeni olmadığı sonucu bulunmuştur. Değişkenlerin nedensellik yönleri Tablo 4.7.'de gösterilmektedir.

Tablo 4.7. *Değişkenlerin Nedensellik Yönleri*

Değişkenler	Nedenselliği Yönü
GSYH ve İhracat	Çift taraflı
GSYH ve İthalat	Tek taraflı (ithalat değişkenden GSYH değişkenine doğru)
İhracat ve İthalat	Nedensellik yoktur

Tablo 4.7'de, ekonomik büyümenin kaynağının hem ihracat hem de ithalata bağlı olduğu istatistiksel olarak doğrulanmaktadır. Granger nedensellik testi sonucunda, reel gayri safi yurt içi hasıla ile ihracat arasında çift yönlü ilişkinin varlığı ve aynı zamanda reel gayri safi yurt içi hasıla ile ithalat arasında tek yönlü ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak Afganistan için ihracat çekişli büyüme ve büyüme çekişli ihracat hipotezleri geçerlidir. Çünkü ihracatın artışı ekonomik büyümenin artışına ve ekonomik büyümenin artışı ihracatın artışına yol açmaktadır. Dolayısıyla bu iki değişken birbirlerinin nedeni olarak tespit edilmiştir. Öte yandan ithalat itişli büyüme hipotezi geçerlidir, yani ithalatın artışı ekonomik büyümenin artışına yol açmaktadır.

Ayrıca çalışmada kullanılan değişkenlerin ikili Granger nedensellik testlerinin sonuçları EK-2’de sunulmuştur. İkili Granger nedensellik test sonuçları Tablo 4.7’deki sonuçlar ile benzerlik göstermektedir.

Vektör hata düzeltme sistemlerinde Granger nedensellik analizinden sonra, değişkenlerin birine verilecek bir standart sapmalık şoka diğer değişkenin verebileceği tepkinin veya etkinin olup olmadığını incelemek için etki-tepki analizi yapılmaktadır.

4.6. Etki-Tepki Analizi

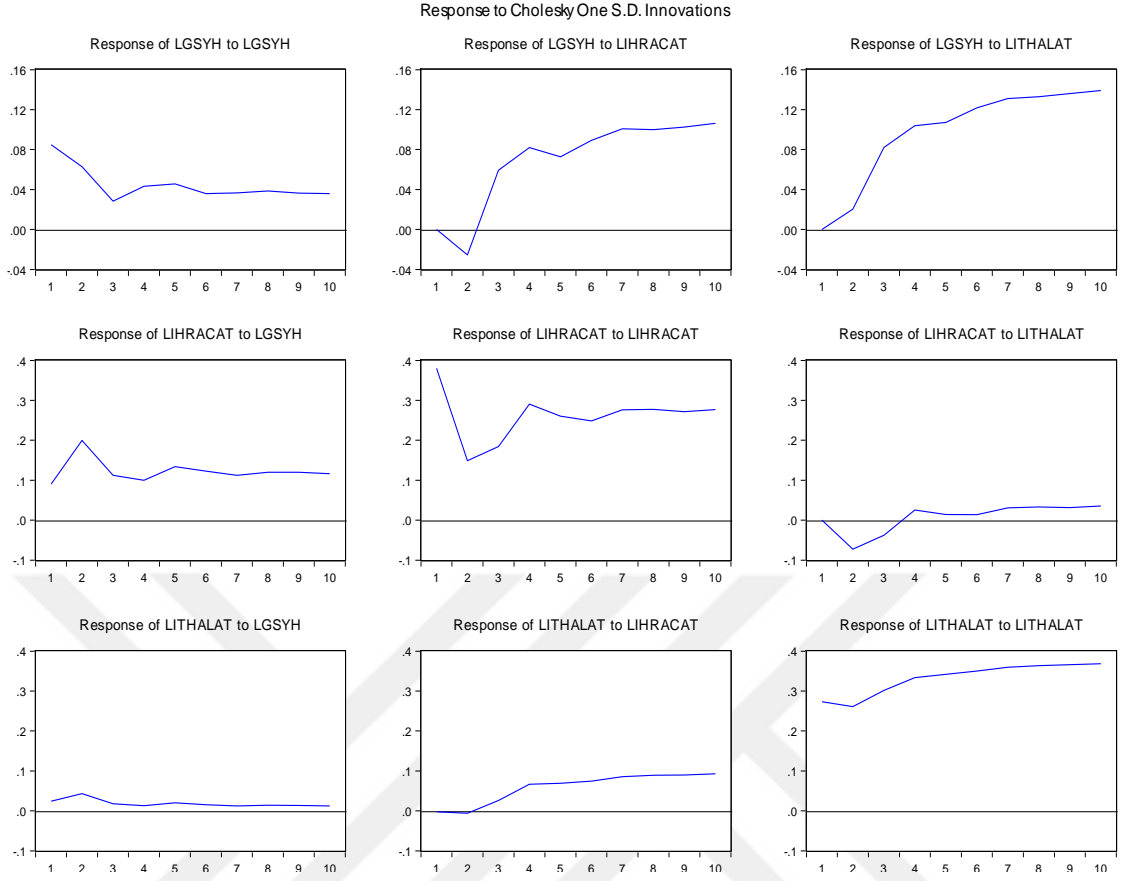
Etki-tepki fonksiyonlarının yorumlanmasında tahmin edilen VEC modelinden yararlanılmaktadır. Etki-tepki fonksiyonu, etki-tepki analizinde hata terimine verilen bir birimlik rassal şok karşısında içsel değişkenin tepkisini ölçmektedir (sevüktekin ve çınar, 2014, s. 510).

Şekil 4.6’de ilk olarak GSYH için bakıldığında, GSYH değişkeninde herhangi bir nedenle meydana gelen bir standart sapmalık şoka karşı kendisine ve diğer değişkenlere nasıl etki yaratabileceği gözlemlenmektedir. GSYH’de meydana gelen bir standart sapmalık şokun ihracat değişkeni üzerindeki etkisi ikinci döneme kadar azalmış, ancak ikinci dönemden sonra artış göstermeye başlamıştır.

GSYH değişkeninde herhangi bir neden ile meydana gelen bir standart sapmalık şoka karşı ithalat değişkeninin tepkisi giderek artış göstermektedir.

GSYH değişkeninin ihracat değişkeninde meydana gelen bir standart sapmalık şoka verdiği tepki ise ikinci döneme kadar artmış daha sonra dönem boyunca sabit kalmış ve anlamlı bir şekilde devam etmiştir. İhracat ile GSYH değişkenlerinin karşılıklı gösterdiği tepkiler nedensellik testinin sonucunu desteklemektedir. Fakat GSYH değişkeninin ihracat değişkeni üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu görülmektedir.

Herhangi bir neden ile ithalat değişkeninin ihracat değişkeninde meydana getirdiği bir birimlik şoka verdiği tepki ise ikinci döneme kadar negatif eğilim gösterirken, sonraki dönemlerde pozitif ve sabit devam etmiştir.

Şekil 4.1. Değişkenler için Etki-Tepki Grafiği

Son olarak ithalat değişkeninde meydana gelen bir birimlik şokun GSYH değişkeni üzerindeki etkisi ikinci dönemdeki artıştan sonra anlamlı ve pozitif oranda devam etmiştir. İthalat değişkeninde meydana gelen bir birimlik şokun ihracat değişkeni üzerindeki etkisi ikinci döneme kadar az iken, ikinci dönem sonrasında giderek artış göstermektedir.

4.7. Varyans Ayrıştırması

Etki-tepki analizinden sonra varyans ayrıştırma testi yapılmaktadır. Varyans ayrıştırması, değişkenlerin kendi üzerinde ve diğer değişkenler üzerinde meydana getirdikleri şokları yüzde olarak ifade etmektedir. Varyans ayrıştırması, modeldeki değişkenlerde meydana gelen değişimin yüzde kaç oranında kendisi tarafından ve yüzde kaç oranında diğer değişkenler tarafından kaynaklandığını göstermektedir. Eğer, bir değişkende ortaya çıkan değişmelerin tamamı değişkendeki şoktan kaynaklanırsa, bu değişkenin dışsal olduğu kabul edilir. Değişkende ortaya çıkan değişmeler, modeldeki diğer değişkenler tarafından kaynaklanırsa değişkenin içsel olduğu

bilinmektedir. Tablo 4.8’da her üç değişken için on yıllık bir dönemi kapsayan varyans ayrıştırması sonuçları verilmiştir.

Tablo 4.8. Modeldeki Değişkenlerin Varyans Ayrıştırmaları

Dönem	GSYH	İhracat	İthalat	GSYH	İhracat	İthalat	GSYH	İhracat	İthalat
1	100.0000	0.000000	0.000000	5.350536	94.64946	0.000000	0.795474	0.007521	99.19700
2	91.28705	5.345828	3.367118	21.80627	75.78355	2.410184	1.684702	0.027817	98.28748
3	51.34684	17.89266	30.76049	22.61243	74.88081	2.506763	1.161269	0.300457	98.53827
4	32.40870	25.50147	42.08.983	19.44215	78.52656	2.031292	0.830445	1.473532	97.69602
5	25.86073	26.26981	47.86946	19.71677	78.59786	1.685370	0.700471	2.106501	97.19303
6	20.08420	28.18976	51.72604	19.68935	78.83716	1.473486	0.592210	2.571266	96.83652
7	16.21357	30.01203	53.77440	18.86742	79.71850	1.414076	0.504210	3.090194	96.40560
8	13.95729	30.86952	55.17319	18.42432	80.19306	1.382616	0.445948	3.499507	96.05455
9	12.28357	31.52309	56.19335	18.16479	80.48359	1.351616	0.402037	3.805250	95.79271
10	10.99934	32.12254	56.87812	17.81971	80.82835	1.351935	0.365742	4.072737	95.56152

Birinci dönemde üç değişken için bakıldığında, GSYH değişkeninde meydana gelen bir değişme sadece kendisinden kaynaklanmaktadır, yani ihracat ve ithalat değişkenlerinin herhangi bir etkisi yoktur. Ancak ihracat ve ithalat değişkenlerinin GSYH değişkeni üzerindeki etkisi birinci dönemden sonra onuncu döneme kadar yüzde olarak giderek artış göstermektedir. Son döneme bakıldığında, GSYH değişkeni %10 civarında verilen şok kendisinden kaynaklanmakta, %32.122’i ve %56.878’i ihracat ve ithalat değişkenlerinden kaynaklanmaktadır.

İhracat değişkeni için yukarıdaki tabloya bakıldığında, birinci dönemde meydana gelen değişme %94.649 civarında ihracat değişkeninin kendisinden kaynaklanmakta, %5.350 GSYH tarafından kaynaklanmaktadır. Kısa dönemde ihracat değişkeninin üzerinde ithalat değişkeninin etkisi bulunmamaktadır. Aynı şekilde uzun dönemde ihracat değişkeninin üzerinde ithalat değişkeninin etkisi çok azdır. Dolayısıyla birinci dönemden sonra ihracat değişkeninin üzerinde GSYH değişkeninin etkisi giderek artış göstermiştir.

Son olarak ithalat değişkeni için bakıldığında, birinci dönemde meydana gelen değişme %99.197 civarında kendisinden kaynaklanmakta, %0.795’i ve %0.007’i GSYH ve ihracat değişkenlerinden etkilenmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise, ithalat

değişkeni üzerinde GSYH ve ihracat değişkenlerin etkisi küçük bir oranda artış göstermiş olsa bile, ithalat değişkeni genel olarak büyük oranda kendisinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu sonuçlar Granger nedensellik test sonuçlarına paralellik göstermektedir.

4.8. Sonuç

Ekonomi literatüründe geçmişten günümüze kadar teorik ve ampirik olarak tartışılan dış ticaret ve ekonomik büyüme kavramları iktisatçıların ve ülkelerin en fazla üzerinde durduğu konulardan sayılmaktadır. İktisadın iki önemli faktörü olan, ekonomik büyüme ve dış ticaret kavramlarının tarihi iktisadın doğduğu zamanlara kadar uzanmaktadır. Dış ticaret ile ekonomik büyümeye yönelik 15. yüzyılın ortalarında ihracatı destekleyen Merkantilistler tarafından ortaya atılan görüşler sonucunda, bu iki değişken arasındaki ilişki daha önemli bir konu haline gelmiştir. Merkantilistler ekonomik büyümenin artırılması için değerli madenlerle birlikte ihracatın arttırılmasını ve ithalatın azaltılmasını öngörmüşlerdir. Yaklaşık 300 yıllık hâkimiyete sahip olan bu düşüncenin ardından Klasik iktisatçılar ihracatın yanında, ithalatın da ekonomik büyüme üzerinde etki yaratabileceğini ifade etmişlerdir. Adam Smith, Merkantilistlerin düşüncelerine karşı çıkararak serbest dış ticaret politikasıyla beraber uzmanlaşma kavramını da ortaya atmıştır.

İkinci Dünya Savaşından sonra ülkelerin temel amacı ekonomik büyüme ve kalkınma olmuştur. Bu aşamada Neo-Klasik büyüme teorisi dikkat çekmeye başlamıştır. Neo-Klasik iktisatçı Solow, ekonomik büyüme teorisinde bazı ülkeler neden zengin ve bazı ülkeler neden fakir olduğu sorusuna yanıt vermeye çalışmıştır. Daha sonra, içsel büyüme teorisi Neo-Klasik görüşleri eleştirerek önem kazanmıştır. İçsel büyüme teorisinde iktisadı büyümenin en önemli kaynakları beşerî sermaye, bilgi, yaparak öğrenme, yaratıcılık, yenilik, araştırma ve geliştirme, dışsallık, pozitif ölçek ekonomileri, teknolojik gelişme ve teknolojik altyapı, iş bölümü ve uzmanlaşma olduğu ifade edilmiştir.

Afganistan'da 1919'da bağımsızlıktan sonra modernleşme sürecinin başlamasıyla birlikte dış ticarete önem verilerek dünya ülkeleriyle dış ticaret anlaşmaları gerçekleştirilmiştir. Afganistan'ın ekonomisi ağırlıklı olarak tarım ürünlerine dayandığı için yabancı piyasalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkede 1956-1973 yılları arasında hükümet tarafından dış ticaretin ve ekonomik büyümenin arttırılması amacıyla iki adet beş yıllık ekonomik kalkınma planı düzenlenmiştir. Bundan dolayı ülkenin ekonomik büyümesi 1960-1970 yılları arasında yıllık olarak %2 ve 1970-1978 yılları arası ise ortalama %3,6 oranında büyüme kaydetmiştir. Buna bağlı olarak dış ticaret faktörleri arasında yer alan ihracat ve ithalat verilerinde de artış gözlemlenmiştir. Dolayısıyla

Afganistan'ın ekonomik büyüme ve dış ticaret oranları 1919'dan 1979 yılına kadar giderek artış göstermiştir. Ancak işgal altındayken ve Taliban döneminde bu makroekonomik artışlar büyük oranda azalmıştır. Çünkü 1979-2001 yılları arasında Afganistan'da yaşanan çatışmalar, dış ticareti kolaylaştırmak için inşa edilen altyapının, bebek endüstrilerin, bankacılık sisteminin, tarım, sağlık ve eğitim sektörlerinin tahrip edilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte, ülkeden beşerî sermayenin kaçmasına, milyonlarca insanın göç etmesine, ölmesine ve engelli olmasına, kadınların eğitimden ve işten ayrılmasına, uyuşturucu ürünlerin ekilmesine ve tarımsal arazilere mayın yerleştirilmesine de neden olmuştur.

2001 yılından sonra demokratik bir hükümetin kuruluşuyla birlikte ülkenin makroekonomik göstergeleri tekrar büyüme eğilimi göstermiştir. 2001'den sonra ekonomiyi ve ticareti arttırmak hedefiyle serbest piyasa politikasına başvurulmuştur. Ülke'de, 2001 yılında ekonomiyi tekrar canlandırmak için devletin herhangi bir finans fonu mevcut değildi. Dış ülkelerden alınan mali yardımlar ile bir fon oluşturulmuştur. 2003-2012 yılları arasında ekonominin büyümesinde dış ülkelerden alınan yardımlar önemli bir rol oynamıştır. Ülke, 2003 yılından 2012 yılına kadar yılda ortalama olarak %9'luk bir büyüme ile olağanüstü bir ekonomik büyüme performansı elde etmiştir. Ülke savaş döneminden sonra ilk kez ekonomiyi geliştirmek hedefiyle ihracatı arttırmak, ithalat miktarını azaltmak, uluslararası rekabet edilebilirliği arttırmak ve yoksulluğu azaltmak için 2011-2015 yılları arasında beş yıllık bir sanayileşme planı düzenlenmiştir. Bu planın uygulanmasıyla ihracat oranı artış göstermiştir. Plan kapsamında ülke ekonomisinin kendi kendine ayağa kalkması, dışa bağımlılıktan kurtulması, uluslararası ticaretin artması, dış açığın azalması, hükümetin gelirini arttırması ve kişi başına düşen milli gelirin arttırılması gibi hedefler gözetilmiştir. Ayrıca yoksulluğu azaltmak, ülkeye iç ve dış yatırımcıları çekmek, işsizliği azaltmak, özel sektörü desteklemek ve dengeli büyüme elde etmek için 2016- 2020 yılları arasında ikinci beş yıllık kalkınma planı tasarlanmıştır. Uygulanan iki ekonomik kalkınma planının ardından ekonomik büyümenin artmasıyla birlikte ihracat oranı da artış göstermiş olsa bile, yine de ülke ekonomisi büyük engellerle karşı karşıyadır. Bunların başlıca nedenleri arasında; Güvenlik sorunu, kapsamlı idari yolsuzluk, altyapının zayıf oluşu, finansal hizmetlere erişim eksikliği, sınırlı ve yetersiz insan sermayesi yer almaktadır.

Bu tez çalışmasında 1980-2017 yılları arasındaki dönemde Afganistan için dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki zaman serisi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada kullanılan GSYH, ihracat ve ithalat değişkenleri birinci dereceden durağan hale gelmiştir. Bu nedenle gecikme sayısının belirlenmesinden sonra bu değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerine bakmak için Johansen eşbütünleşme testi yapılmıştır. Johansen eşbütünleşme testinin sonucunda, bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu durum, her üç değişkenin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. Bununla birlikte, değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve varlığını belirlemek için Vektör Hata Düzeltme Modeline dayalı Granger nedensellik testi yapılmıştır. Uygulanan Granger nedensellik testinin sonuçlarına göre, ihracattan ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden ihracata doğru çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu durumda, ihracatta meydana gelen artış ekonomik büyümeyi teşvik etmekte ve ekonomik büyümeyle birlikte artan gelir ticaretin artışına katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuş ancak ithalat ve ihracat arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Dolayısıyla bu durum, ithalata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, elde edilen sonuçlara göre, ülkenin makroekonomik istikrarının sağlanmasında ve sürdürülmesinde ihracatta artış meydana getirecek iktisat politikalarının uygulanması önem arz etmektedir.

Afganistan tüketici bir ülke olduğu için büyük oranda ürünleri dışarıdan ithal etmekte ve bunun için komşu ülkelere göre dış açığı daha fazla olan bir ülke konumundadır. Sonuç olarak Afganistan'ın ekonomik büyümesinin artması, büyük oranda ara malı olarak ithal edilen mallara bağlıdır. Böylece ithal edilen mallarla ekonomik büyüme artmakta, büyümenin artmasıyla birlikte ihracat oranı da artmaktadır.

Son olarak değişkenlerin birbirlerine gösterdiği tepki ve yüzdelerdeki değişimlerine bakmak için etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri yapılmıştır. Etki-tepki analizinde, ekonomik büyüme ve ihracatta meydana gelen şoklar birbirlerinin üzerinde ithalattan daha fazla tepki yaratmaktadır. Ekonomik büyüme değişkeni üzerinde ithalattan gelen şok olumlu ve anlamlı etki yaratmaktadır. Uygulanan varyans ayrıştırması analizinde, ekonomik büyümede ihracatın ve ithalatın katkısının rakamsal olarak fazla olduğu görülmektedir. Buna karşın ithalatta, ekonomik büyümenin ve

ihracatın katkısının rakamsal olarak az olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla elde edilen bu sonuçlar, Granger nedensellik testine paralellik göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abel, S. (2017). The Afghanistan Economy. *Islamic World Publishing*.
- Afghanistan Ministry of Commerce and Industry. (2011). Strategic Plan. Afganistan kabul: *Afghanistan Ministry of Commerce and Industry*.
- Arslan, K. (2017). Dış Ticaret İşlemleri . Ankara: *Detay Yayınevi*.
- Arvas, M. A., & Torusdağ, M. (2016). İthalat ve İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *International Journal of Engineering & Applied Sciences*, 1(2), 1-18.
- Ata, B., ve Eren, T. (2018). Dış Ticaret Ekonomik büyüme ilişkisi:İran örneğinde bir Nedenslilik Analizi. *Bulletin Of Economic Theory And Analysis*, 330-345.
- Ataman, Ü., & Sumer, H. (1996). Dış Ticaret İşlemleri ve Muhasebesi. İstanbul: *Türkmen Kitabevi*.
- Bağırtaş, M. (2018). Türkiye’de Dış Ticaret Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ: *Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Bağrıaçık, A. (2003). Dış Ticaret İşlemleri. *Bilim Teknik Yayınevi*.
- Bakan. (2007). Dış Ticaret İşlemleri Ve Ugulamaları (5 b.). *Kitabevi*.
- Bakarı, S. (2017). Trade and Economic Growth in Germany. *Munich Personal Repec Archive, MPRA Paper No 77404*.
- Berber, M. (2006). İktisadi Büyüme ve Kalkınma (3 b.). Trabzon: *Derya Yayınevi*.
- Bocutoğlu, E., & Berber vd., M. (2005). Genel İktisada Giriş (4 b.). Trabzon: *Derya Yayınevi*.
- Bozgeyik, Yusuf, and Yunus Yoloğlu. "Türkiye’de Turizm Gelirleri ile GSYH Arasındaki İlişki: 2002-2014 Dönemi." *Journal of International Social Research* 8, no. 40 (2015).
- Cantekin, C. (2014). Dış Ticaret ve Finansmanı. İstanbul: *Seçkin Yayınevi*.

- Chen, B.-L. (1999). Trade Openness and Economic Growth: Evidence in East Asia and Latin America. Center For Economic Intergration, Sejon University, *Journal of Economic İntegration* 14(2) 265-295.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, (2012). Afganistan Ülke Bülteni. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. <https://www.deik.org.tr/uploads/afganistan-ulke-bulteni.pdf>.
- Düğer, H., & Dulupçu, M. (2001). İktisada Giriş (1 b.). İstanbul: *Graphis Yayınevi*.
- Eltezam, Z. (1966). Afghanistan's Foreign Trade. *Middle East Institute. Vol. 20, No. 1, pp, 95-103.*
- Erdem, B. (2017). İktisadi Düşünceler Tarihi (1 b.). Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Basımevi*.
- Erdoğan vd. (2017). İktisadi Büyüme. Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Yayınevi*.
- Erdoğan, Z. (2008). İkiz Açıklar Hipotezinin Türkiye 1950-2005 Yıllar arasında Eş bütünleşme Analizi Ve Granger Nedensellik Testi. *Anadolu üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 209-222, 8, 209-222.
- Erdoğan, S., & Yıldırım, D. (2013). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Dış Ticaret – İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, Cilt: 50, Sayı, 583.*
- Ergül, H. (2009). İktisadi Kalkınma ve Büyüme. Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Yayınevi*.
- Ertekin, T. (2005). Makro Ekonomiye Giriş (2 b.). İstanbul: *Beta Yayınevi*.
- Esen, E. (2007, Mart). Post Keynesyen İstihdam Analizi Türkiye Uygulaması. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Frank, I. (1968). The Role of Trade in Economic Development. *University of Wisconsin Press, Vol. 22, No. 1.*
- Frough, M. (2016). Afghanistan's Mineral Reserves Quandary: Hopes and Fears Concerning The development of Minveral Reserves. Norwegian Institute of international Affairs. <http://www.osce-academy.net/upload/file/44BRIEF.PDF>.

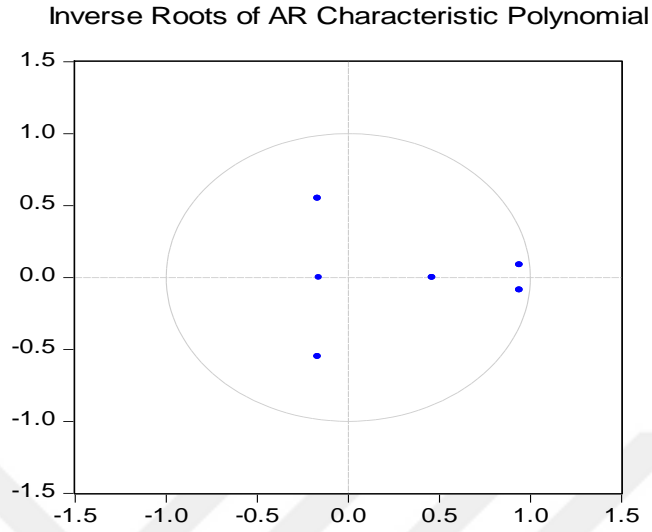
- Gokmenğolu, K., Amin, M., & Taspınar, N. (2015). The Relationship among International Trade, Financial Development and Economic Growth: The Case of Pakistan. *Published by Elsevier*, 25: 489 – 496.
- Guimbet, S. (2004, May). Structure and Performance of The Afghan Economy. *World Bank*.
- Gümüş, M. (2017). Bric Ülkelerinde İhracat ve büyüme arasındaki ilişki: *Panel veri Analizi. Econdor International Academic Journal*, Sayı, 1, 65-74.
- Gürsoy, Y. (2010). Dış ticaret işlemleri. *Ekin Yayınevi*.
- Han, E., & Kaya, A. A. (2009). İktisadi Kalkınma ve Büyüme (5 b.). *Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınevi*.
- İqbal, A., Hameed, İ., & Devi, K. (2012). Relationship between Exports and Economic Growth of Pakistan. *European Journal of Social Sciences*, 32 (3), 453-460.
- İsmail vd., B. (2007). Dış Ticaret İşlemler ve Uygulamaları. Ankara, *Gazi Kitabevi*.
- İzgi, B., & Yılmaz, H. (2018). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi (1992-2016). *İktisadi Yenilik Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2.
- Kamacı, A., Gül, E., & Konya, S. (2013). Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Türk Cumhuriyetleri Türkiye Örneği. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı, 5.
- Karluk, R. (2013). Uluslararası Ekonomi. İstanbul: *Beta Yayınevi*.
- Kaya, F. (2009). Dış Ticaret ve Finansmanı Yeni mevzuat. İstanbul: *Beta Yayınevi*.
- Kaya, S. (2007). Her Yönüyle Dış Ticaret. Ankara: *Ce-Ka Yayınevi* .
- Kaymakçı, O., Avcı, N., & Şen, R. (2007). Uluslararası Ticarete Giriş. Ankara: *Nobel Yayınevi*.
- Köksal, M. (2016). Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Konya: *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Kutlar, A. (2005). Uygulamalı Ekonometri. Ankara: *Nobel Yayınevi*.
- Kutlu, E. (2011). İthalat ve İhracat Uygulamaları. Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Yayınevi*.

- Mahrowal, M., Sarmidi, T., & Md Nor, A. (2014). Exports, Imports and Economic Growth Nexuses in Afghanistan. *International Management Accounting Conference 7 2-3 December 2014* (pp. 383-397). Malaysia: www.academia.edu.
- Maley, W. (2010). Afghanistan: an historical and geographical appraisal. *International Review of The Red Cross. Volum 92. No, 880.*
- Minkov, A., & Symolynec, G. (2007). Economic Development in Afghanistan During the Soviet Period, 1979-1989. *DRDC Centre for Operational Research & Analysis .*
- Ministry of Commerce and Industry of Afghanistan. (2016). Strategic Plan. Afghanistan Kabul: *Ministry of Commerce and Industry of Afghanistan.*
- Naeim, O. (2017, Haziran). Federal Devlet Modelinin Afganistan İslam Cumhuriyetinde Uygulanabilirliği. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: *Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Nimani, A. (2014). Türkiye ve Afganistan İlişkiler. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale: *Kırıkkale Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Noorani, J., & Brouckere, L. (2016). A Balancing Act for Extractive Sector Governance. *Afghanistan Research and Evaluation Unit, publishing code, 1610E, ISBN 978-9936-628-15-1.*
- Noorzoy, M. (2019). Long-Term Economic Relations Between Afghanistan and the Soviet Union: An Interpretive Study. *Canbrige University Press, International Journal of Middle East Studies, Vol. 17, No. 2 (May 1985), pp. 151- 173.*
- Obayd, N. (2017). 11 Eylül Saldırması Sonrası Afganistan'daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. sayı(9), 131-158.*
- Orhan, O., & Erdoğan, S. (2010). İktisada Giriş (4 b.). *Ankara: Palme Yayınevi.*
- Ortaq, B. (2017, Mayıs). Afganistan Ekonomisinde Özel Sektörün Rol,Türkiye, *Ankara Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.*
- Özer, M., & Erdoğan, L. (2006). Türkiye'de İhracat, İthalat ve . Ekonomik Büyüme Arasındaki ilişkilerin Zaman Serisi Analizi. *Ekonomik Yaklaşım, Cilt : 17, sayı: 60-61, ss. 93-110.*
- Özsoy, C. (2013). İktisadi Kalkınma. Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Yayınevi.*

- Öztürk, E., & Özel, H. (2018). E-7 Ülkelerinde Dış Ticaret Ekonomik Büyüme Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:31, s. 358-369.*
- Parasız, İ. (2003). Büyüme Teorileri. Bursa : *Ezgi Kitabevi.*
- Parasız, İ., & Özer, M. (2005). Bugünkü İktisadın Temelleri. İstanbul: *Aktüel Yayınevi.*
- Rubin, B. (2000). The Political Economy of War and Peace in Afghanistan. *World Development Vol. 28, No. 10, pp. 1789-1803.*
- Sandalcılar, A. (2012). Bric Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve İhracat Arasındaki İlişki: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.17, S.1, s.161-179.*
- Sanjar, S. (2018). Afganistan'da Döviz Kuru, Dış Ticaret ve Yoksulluk İlişkisi. Yayınlanmamış, Yüksel Lisans Tezi. *Eskişehir, Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,*
- Sasaoğlu, D. (2014). NATO Müdahalesi ve Sonrasında Afganistan. *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, No: 1176.*
- Savaş, V. (2000). İktisatın Tarihi. Ankara: *Pano Yayınevi.*
- Sevüktekin, M., & Çınar, M. (2014). Ekonometrik zaman serileri analizi. Bursa: *Dora yayınevi.*
- Seyidoğlu. (2015). Uluslararası Ticaret. Eskişehir: *Anadolu Üniveristesi Web-Ofset Tesislerinde, Yayınevi.*
- Seyidoğlu, H. (2007). Uluslararası İktisat. İstanbul: *Güzem Can Yayınevi.*
- Seyoum, B. (2009). Export-Import Theory Practices, and procedures. *New York: Routlege.*
- Stewart, F., & Fitzgerald, V. (2001). War Underdevelopment. *Oxford University Press. Volum: 1, Print ISBN-13: 9780199241866.*
- Şen, F. (2017). Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: *Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü*
- Şenesen, Ü., & Şenesen, G. (2006). *Temel Ekonometri Dmaodar N. Gujarati.* İstanbul: *Literatür Yayınevi.*

- Şenses, F. (2017). *İktisada Farklı Bir Giriş*. İstanbul: İletişim, Yayınevi.
- Şimşek, M., & Kadılar, C. (2010). Türkiye'de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi. C.Ü. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1.
- Tarı, R. (2012). Ekonometri (8 b.). Kocaeli: *Umuttepe Yayınevi*.
- Tao, X., & Zestos, G. (2002). Trade and GDP Growth: Causal Relations in the United States and Canada. *Southern Economic Association*, Vol. 68, No.4 , pp. 859-874.
- Temel, Ü. (2016). Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi . *Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi-Paradigma Dergisi*, 1(1): 1-14.
- T.C. Kabil Büyükelçiliğ Ticaret Müşavirliği. (2017). *Afganistan Ülke Raporu*. T.C. Kabil Büyükelçiliğ Ticaret Müşavirliği.
- Tunçsiper, B., & Zeynep Rençber, E. (2017). Dış ticaret büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi:Türkiye örneği. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, Volume: 3(2), Sayı. 620-630, ISSN: 2149-5939.
- Tuncer, İsmail. "Türkiye’de İhracat İthalat ve Büyüme: Toda Yamamoto Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri 1980 2000." *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, no. 9 (2002).
- Uçan, O., & Koçak, E. (2014). Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2014, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 51-60.
- Ünsal, E. (2007). *İktisadi Büyüme*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Were, M. (2015). Differential effects of trade on economic growth and investment: A cross-country empirical investigation. *ScienceDirect*, 71-85.
- World Bank. (2017). *Trade as a Vechicle for Growth in Afghanistan: Chanllenges and Opportunities*. World Bank.
- World Bank. (2018). *Afghanistan Development Update*. Worl Bank.
- Yıldırım, K. (2017). Makro İktisada Giriş. Eskişehir: *Nisan Kitabevi*.
- Zahonogo, P. (2017). Trade and economic growth in developing countries: Evidence from Sub-Saharan Africa. *ScienceDirect*, 41-56.

Ek-1: Çalışmada kurulan VAR modelinin uygunluğunu göstermektedir.

VAR Residual Serial Correlation LM Tests
Null Hypothesis: no serial correlation at lag order h
Date: 11/30/19 Time: 01:34
Sample: 1980 2017
Included observations: 36

Lags	LM-Stat	Prob
1	9.689001	0.3762
2	13.67832	0.1342
3	8.553135	0.4795
4	6.888592	0.6487
5	12.93385	0.1656
6	9.983658	0.3518

Ek-2: Değişkenlerin İkili Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LIHRACAT does not Granger Cause LGSYH	36	7.70142	0.0019
LGSYH does not Granger Cause LIHRACAT		8.19024	0.0014

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LITHALAT does not Granger Cause LGSYH	36	7.78565	0.0018
LGSYH does not Granger Cause LITHALAT		1.50361	0.2381

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LITHALAT does not Granger Cause LIHRACAT	36	3.16012	0.0564
LIHRACAT does not Granger Cause LITHALAT		0.43624	0.6504

ÖZGEÇMİŞ

Adı/Soyadı : Muhammad Akbar Farahmand
Uyruk : Afgan
Doğum Tarih : 15/06/1991
Doğum Yeri : Afganistan/Jowzjan
Yabancı Dil : Türkçe, Özbekçe, Hintçe ve İngilizce
E-Posta : akbarfarahmand279@yahoo.com

EĞİTİM GEÇMİŞİ

2017-2019, Anadolu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Yüksek Lisans

2012-2015, Balkh Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Yayımları

(2019), Bildiri, Doğal Kaynakların Afganistan Ekonomisine Katkısı, Kocaeli, Uluslararası Marmara Fen ve Sosyal Bilimler Kongresi Sayfa, 1114-1129, ISBN: 978-605-69509-3-3.

(2019), DERLEMELER-I-İktisadi ve İdari Bilimler Alanyazın Bölüm, 26: Afganistan'da Madenler ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki.

İŞ DENEYİMİ

2012-2014 Afganistan'ın kuzeyinde yerel Mehr,R,TV'da ekonomik ve sosyal programlarının sunucusu olarak görev yaptım, 2014-2016 yılları arasında aynı TV'nin genel müdürü olarak görev yaptım.